

વર્ષ ૧૯ અંક ૩, સળંગ અંક ૬૯ સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪

વિચાર

નાણાકીય સમાવેશકતા

જાહેર સરકારી યોજનાઓના અસરકારક અમલીકરણ તરફ ...

યુરોપીય સંઘ

25 Years
UNNATI
उन्नति

સંપાદકીય	3
■ વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ	
▪ પ્રધાન મંત્રી જન ધન યોજના: નાણાકીય સમાવેશકતાનો લક્ષ્યાંક	4
▪ ઇન્ડિયા ઍક્સક્લુઝન રિપોર્ટ (૨૦૧૩-૧૪)	7
▪ સ્ત્રીઓ પરની જાતીય હિંસાને લગતા ફોજદારી કાયદાઓ	16
▪ પંચાયતોએ માહિતી અધિકાર (આરટીઆઈ) કાયદા હેઠળ સ્વેચ્છાએ માહિતી દર્શાવવી	21
■ સંદર્ભ સાહિત્ય	24
■ સાંપ્રત પ્રવાહ	25

જાહેર સરકારી યોજનાઓના અસરકારક અમલીકરણ તરફ...

ભારત સરકાર શિક્ષણ, આરોગ્ય, આવાસ, રોજગાર, સામાજિક સુરક્ષા વગેરે મૂળભૂત સુવિધાઓ નાગરિકોને ઉપલબ્ધ થાય તે માટે યોજનાઓ અને અમલીકરણનું તંત્ર બનાવે છે. પરંતુ આ કાર્યક્રમો લોકો સુધી સારી રીતે પહોંચતા નથી તેવી ફરિયાદ વારંવાર આવ્યા કરે છે. અગાઉ, અમલીકરણને મજબૂત કરવા માટે સરકાર દ્વારા પ્રત્યક્ષ હસ્તાંતરિત લાભ (પહેલ) - Direct Benefit Transfer નો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રયાસ હાલમાં આખા દેશમાં એલ.પી.જી. ગેસ માટે ક્રિયાન્વિત છે. પ્રત્યક્ષ હસ્તાંતરિત લાભ માટે બેંક સાથે જોડાણ એક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે જેને પ્રધાનમંત્રી જન ધન કાર્યક્રમે વેગ આપ્યો છે. બેંક ખાતાનું જ્યારે 'આધાર કાર્ડ' સાથે જોડાણ થશે ત્યારે સબસિડી કાર્યક્રમનું લીકેજ ખરેખર ઓછું થઈ શકશે. એકંદરે ડિજિટલાઈઝેશન અને ડાયરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર દ્વારા જાહેર કાર્યક્રમો લોકો સુધી પૂર્ણ રૂપે લીકેજ વગર પહોંચી શકશે. બાયોમેટ્રિક ચકાસણીથી જાહેર વિતરણ યોજનાઓનું અમલીકરણ આ દિશામાં એક ઉદાહરણ છે.

બાયોમેટ્રિક ખરાઈ (ઓથેન્ટિકેશન)માં કેટલીક તાંત્રિક તકલીફ જણાય છે. ક્યારેક આંગળીઓની નિશાની, ઘર્ષણ અથવા અન્ય કોઈ કારણસર બદલાય છે, જેનાથી બાયોમેટ્રિક ખરાઈમાં તકલીફ થાય છે. વર્તમાનમાં આનો ડેટાબેઝ એટલો સક્ષમ નથી કે જેથી ઘરના બીજા સભ્યોના બાયોમેટ્રિક ડેટા એમાં સામેલ થઈ શકે અને આ તકલીફ દૂર થઈ શકે. જેમ કે, વર્તમાનમાં ગુજરાતમાં એક કરોડથી વધારે લાભાર્થી પરિવારોની બાયોમેટ્રિક નોંધણી થઈ છે અને જો બધા જ પરિવારોમાં ત્રણ સભ્યોની નોંધણી થાય તો ડેટાબેઝ ત્રણ કરોડનો થઈ જાય. પરંતુ, બધા લાભાર્થીઓનાં નામ 'આધારકાર્ડ' સાથે જોડાઈ જાય તો આ સમસ્યા નિવારી શકાય.

શ્રી શાંતા કુમાર પેનલે ખાદ્ય સુરક્ષા માટે પ્રત્યક્ષ હસ્તાંતરિત લાભ (પહેલ)ની ભલામણ કરી છે. આ સાથે સાથે અનાજની ખરીદી, સંગ્રહ અને વિતરણ માટે ખાનગી ક્ષેત્રના સમાવેશ હેતુ ભલામણ કરી છે. આ પેનલ, ખાદ્ય સુરક્ષાને 'યુનિવર્સલાઈઝડ' (સાર્વત્રિક) કરવાના વિરોધમાં છે. પરંતુ, તે કેટલું સફળ રહેશે એ મુખ્ય સવાલ છે.

ડિજિટલાઈઝેશન, પ્રત્યક્ષ હસ્તાંતરિત લાભ (પહેલ), સાર્વત્રિક સેવાઓ અને લોકભાગીદારી જેવી પ્રક્રિયાઓ દ્વારા જાહેર કાર્યક્રમને મજબૂત કરી શકાય, ખાસ કરીને નાગરિક ભાગીદારીને અવગણી ન શકાય. નાગરિક સમુદાયોને કાર્યક્રમોના આયોજન, અમલીકરણ, દેખરેખ અને સામાજિક ઓડિટ કરવા માટે તૈયાર કરવાની જરૂર છે. રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણને મજબૂત કરવા માટે સમુદાયમાંથી 'શિક્ષાકર્મી'ઓને તૈયાર કરવામાં આવ્યા અને તેથી શિક્ષણનું સ્તર સુધર્યું. બીજું ઉદાહરણ, રોગી કલ્યાણ સમિતિના ગઠનનું છે, જેમાં આ સમિતિ સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમોને લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે દેખરેખ રાખી રહી છે. એવી સમિતિઓ સમુદાયોની જરૂરિયાતને વહીવટી તંત્ર સુધી પહોંચાડી કાર્યક્રમનું અમલીકરણ મજબૂત કરે છે. ત્રીજો સારો અનુભવ મનરેગાનું સામાજિક ઓડિટ છે. સામાજિક ઓડિટથી કાર્યક્રમની ગુણવત્તા વધી છે અને લીકેજ પણ ઓછું થયું છે. જ્યારે દેશ 'ડિજિટલ ઇન્ડિયા', 'પ્રત્યક્ષ હસ્તાંતરિત લાભ' (પહેલ), 'પ્રધાનમંત્રી જન ધન' જેવા કાર્યક્રમોની દિશામાં ગતિ કરી રહ્યો છે ત્યારે નાગરિક ભાગીદારી પણ આ પ્રક્રિયાનું એક મહત્વનું પાસું છે. જાહેર કાર્યક્રમ જ્યારે આ બધા પાસાંઓને મજબૂત કરશે ત્યારે અમલીકરણ અસરકારક થવાની આશા રાખી શકાય.

પ્રધાન મંત્રી જન ધન યોજના: નાણાકીય સમાવેશકતાનો લક્ષ્યાંક

(આ લખાણ ગાંધીનગર ખાતે ૯ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪ના રોજ ગ્રામીણ વિકાસ વિભાગ, ગુજરાત સરકાર દ્વારા આયોજિત નાણાકીય સમાવેશકતા અંગેની રાષ્ટ્રીય પરિષદના ઉદ્ઘાટન સમયે **શ્રી અનુરાગ જૈન** (આઈએએસ), સંયુક્ત સચિવ, નાણાકીય સેવા મંત્રાલય, ભારત સરકાર - મિશન ડિરેક્ટર, પ્રધાન મંત્રી જન ધન યોજના - પીએમજેડીવાય દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતમાંથી લેવામાં આવ્યું છે.)

૧૫મી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૪ના રોજ વડા પ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ 'જન ધન યોજના' અને તેને મળનારી સહાય અંગે જાહેરાત કરી, તે સાથે નાણાકીય સમાવેશકતાને એક નવી જ દિશા મળી છે. કેન્દ્ર સરકારની નાણાકીય સેવાઓના સચિવને, યોજનાની પ્રગતિ અંગે કેબિનેટને નિયમિતપણે વિગતો પૂરી પાડવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. આ પરથી આ કાર્યક્રમનું મહત્વ સમજી શકાય છે.

ઘણા બેન્કર તેને આવકારદાયક પહેલ ગણે છે, તો કેટલાક બેન્કર તેના મહત્વ અને સુસંગતતા સામે પ્રશ્નાર્થ ખડો કરતાં પૂછે છે કે નાણાકીય સમાવેશકતા કાર્યક્રમ, અગાઉથી જ કાર્યરત છે, તો આ નવો કાર્યક્રમ તેનાથી જુદો કેવી રીતે છે? નવી નાણાકીય સમાવેશકતા (ફાઇનાન્શિયલ ઇન્કલુઝન - એફઆઇ) કેટલીક આગવી લાક્ષણિકતા ધરાવે છે:

(૧) એ સમજવું જરૂરી છે કે, 'પ્રધાન મંત્રી જન ધન યોજના', સૌનો સાથ, સૌનો વિકાસસૂત્રને અનુસરે છે.

(૨) અભ્યાસો સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે જો નાણાકીય સમાવેશકતા હાંસલ થાય, તો તેના થકી વૃદ્ધિ પણ સાધી શકાય છે. તેના કારણે વૃદ્ધિમાં એક ટકા સુધીનો વધારો થઈ શકે છે.

(૩) બીજો મહત્વનો મુદ્દો છે કે તે ખોટી રીતે ઊંચો વ્યાજ દર લેતા ધિરધારીના ધંધાને નાબૂદ કરી શકે છે. આપણા દેશના કેટલાક વિસ્તારોમાં અનધિકૃત વ્યાજ દર ૧૦ ટકા પ્રતિ માસ જેટલો ઊંચો છે. કેટલાક લોકો ફક્ત રૂ. ૧,૦૦૦ કે રૂ. ૨,૦૦૦ જેવી રકમની લોન મેળવવા માટે દેવાની જાળમાં સપડાય છે.

(૪) નાણાકીય સમાવેશકતાની વ્યવસ્થા, વધુ મૂડી આધારિત વ્યવહારથી ઓછા મૂડી વ્યવહાર તરફ આગેફૂચ કરશે.

(૫) ડિજિટલ ઇન્ડિયા પહેલના ઉપયોગથી - રૂપૈ કાર્ડ અને મશીનોના ઉપયોગથી જીડીપીનું હાલનું ઊંચું પ્રમાણ ઘટાડી શકાય છે. તેનાથી ડિજિટલ વ્યવહારોને વેગ મળશે.

આઈએફનું સ્પષ્ટ પરિણામ એ છે કે, દેશ 'ડિરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર' (ડીબીટી) માટે સજ્જ છે અને વહીવટમાં સુધારો થયો છે. સબસિડી મેળવવા યોગ્ય હોય તેવા લોકોને સબસિડી આપવાનો લક્ષ્યાંક પણ આ વ્યવસ્થા થકી નક્કી કરી શકાય છે. વડા પ્રધાને ૫૪ જિલ્લાઓમાં એલપીજી (ડીબીટીએલ) માટે ડિરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફરની શરૂઆત

કરી દીધી છે અને પહેલી જાન્યુઆરી, ૨૦૧૫થી આ ડિરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર સમગ્ર દેશને આવરી લેશે. ડીબીટીએલ ક્ષેત્રે ધીમી ગતિએ આગળ વધવાની સાવધાની વર્તવામાં આવી રહી હતી, પરંતુ આ કામગીરી એકસામટી જ પૂરી કરવાનો ઉચ્ચ કક્ષાએથી સ્પષ્ટ સંદેશ મળ્યો હતો. કુલ રૂ. ૬૦,૦૦૦ કરોડની રકમની એલપીજી સબસિડી ટ્રાન્સફર થવાનો મંત્રાલયને અંદાજ છે. એલપીજી સબસિડી મેળવનારની સંખ્યા ઘટાડ્યા વિના, લિકેજ અટકાવીને ડીબીટીએલ રૂ. ૧૦,૦૦૦ કરોડની બચત કરશે. આ જ બાબત કેરોસિન માટે પણ લાગુ પડશે. ડીબીટી કેરોસિનમાં ભારે બચત થવાની અપેક્ષા છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા સબસિડી લક્ષ્યાંકને સરળ બનાવાશે.

પ્રાપ્ય માહિતી અનુસાર, ગુજરાતે ૩૩ જિલ્લાઓ પૈકીના ૩૧ જિલ્લાઓનાં તમામ ઘરોને આવરી લીધાં છે. પૂર્ણપણે આવરી ન લેવાયેલા બે જિલ્લાઓમાં હવે ગણ્યાગાંઠ્યાં ઘરો જ બાકી રહ્યાં છે અને તે ઘરો પણ એક અઠવાડિયામાં આવરી લેવામાં આવશે.

નાણાકીય સમાવેશકતા માટે દરેક બેંકે ઇડીની નિયુક્તિ કરી છે અને તેઓ દર બુધવારે સ્થિતિની સમીક્ષા કરે છે. રાજ્ય સરકારના ગ્રામીણ વિકાસ વિભાગના સચિવની ટિપ્પણીઓનો સંદર્ભ ટાંકીને શ્રી જૈને નોંધ્યું છે કે બેંકમાં ખાતું ખોલાવવું એ બહુ અઘરું કામ નથી, ખરો પડકાર તો તે ખાતાઓનો ઉપયોગ થાય અને બેંકિંગ સેવાઓ પ્રાપ્ય હોય તે સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. બેંકમાં ખાતું ખોલાવ્યા પછીનું કાર્ય બેંકિંગ સેવાઓને સર્વવ્યાપક બનાવવાનું છે - દેશના દરેક નાગરિક માટે પાંચથી સાત કિમીના અંતરમાં બેંકિંગ સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવાનું છે. બેંકોને જિલ્લા વહીવટ સાથે મંત્રણા કરીને, ક્ષેત્રને પેટા સેવા-ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત કરવાનો અનુરોધ છે અને આ ક્ષેત્રો - ફિક્સ પોઇન્ટ - ઓનલાઇન - ઇન્ટર ઓપરેબલ બેંકિંગ કોરસ્પોન્ડન્ટ (બીસી) દ્વારા સેવા આપશે. ગત નાણાકીય સમાવેશકતા (એફઆઇ) અને વર્તમાન એફઆઇ વચ્ચેનો આ નોંધપાત્ર તફાવત છે. ગત કાર્યક્રમમાં, બીસીની સુવિધા અઠવાડિયે એક વખત જ ઉપલબ્ધ હતી. તે વ્યવસ્થા નાણાં ઉપાડવા માટેની ખાતેદારની જરૂરિયાત સાથે સુસંગત ન હોવાથી તેને ભરોસાપાત્ર ગણવામાં આવતી નહોતી. બીસીની જૂની વ્યવસ્થામાં લોકોને કેમ વિશ્વાસ નહોતો તે સમજી શકાય તેમ છે.

હવે, નવી વ્યવસ્થા હેઠળ (ફિક્સ પોઇન્ટ - ઓનલાઇન - ઇન્ટર ઓપરેબલ), વપરાશકર્તાને બેંક ખાતે વ્યવહાર કરવા જેવો જ અનુભવ થાય છે. તે 'ઇલેક્ટ્રોનિક નો યોર ક્લાયન્ટ' (ઇકેવાયસી)

ડીબીટીએલ યોજના 'પહેલ'નો પ્રારંભ

૫૪ જિલ્લાઓમાં પુનઃશરૂ કરવામાં આવેલી એલપીજી (ડીબીટીએલ) યોજના - પ્રત્યક્ષ હસ્તાંતરિત લાભ (પહેલ)નો પહેલી જાન્યુઆરી, ૨૦૧૫થી દેશના બાકીના ૬૨૨ જિલ્લાઓમાં પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે.

આ યોજના દેશના ૬૭૬ જિલ્લાઓના ૧૫.૩ કરોડથી વધુ વપરાશકર્તાઓને આવરી લેશે. હાલમાં ૬.૫ કરોડથી વધુ (૪૩ ટકા) વપરાશકર્તાઓ આ યોજનામાં જોડાયા છે. તેઓ તેમના બેંકના ખાતામાં સબસિડી મેળવશે. ગુજરાત ૬૫.૫૬ લાખ એલપીજી ધારકો ધરાવે છે, જે પૈકી ૨૪.૩ લાખ વપરાશકર્તાઓ 'કેશ ટ્રાન્સફર કમ્પ્લેઇન્ટ' (સીટીસી) બની ચૂક્યા છે. વાસ્તવિક ઘરેલૂ ગ્રાહકોને આપવામાં આવતો લાભ સીધો તેમને મળે તે સુનિશ્ચિત કરવાનો ડીબીટીએલનો ઉદ્દેશ્ય છે.

યોજનામાં જોડાવા માંગતા વપરાશકર્તાઓએ તેમનો આધાર નંબર, બેંક ખાતા સાથે જોડવાનો રહેશે અથવા તો તેમના બેંક એકાઉન્ટ નંબરને સીધો ૧૭ આંકડાના એલપીજી આઇડી સાથે જોડવાનો રહેશે.

સાથે ખાતું ખોલાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. તેમાં ખરાઈ કરવા માટે આધાર કાર્ડ નંબરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. નિરક્ષર લોકો માટે તથા રૂપૈ કાર્ડ થકી વ્યવહાર કરી ન શકનારા લોકો માટે આધાર હેઠળની ચૂકવણીની વ્યવસ્થા સલામત રહે છે. હાલમાં દેશના આશરે ૬૦ ટકા લોકો આધાર નંબર ધરાવે છે. આધાર નંબર ન ધરાવનારા લોકો નજીકની શાખા કે એટીએમ પર જઈને રૂપૈ કાર્ડનો ઉપયોગ કરીને વ્યવહાર કરી શકે છે, જે ઇન્ટર-ઓપરેબિલિટીની સુવિધા ધરાવે છે. ઉલ્લેખનીય છે કે, અમેરિકા અને ચીન બાદ ભારત ત્રીજો એવો દેશ છે, જ્યાં સમગ્ર દેશને કાર્ડ સિસ્ટમ હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યો હોય. ભારતે સ્વદેશી સિસ્ટમ વિકસાવી છે, જે 'નેશનલ પેમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા' દ્વારા સંચાલિત છે અને તે આરબીઆઇની પેટાકંપની છે. છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં ૫.૫ કરોડ રૂપૈ કાર્ડનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું છે.

બેંકમાં ખાતું ખોલાવ્યા બાદ અને ફિક્સ પોઇન્ટ - ઓનલાઇન - ઇન્ટર ઓપરેબલ બીસી સ્થાપ્યા બાદ અને તેને પૂર્ણપણે કાર્યરત કર્યા બાદ, નાણાકીય સમાવેશકતાને કાર્યરત તથા અસરકારક બનાવવા

સામે બે મહત્વના પડકારો રહેલા છે:

- (૧) વ્યાપક સ્તરે નાણાકીય સાક્ષરતા હાથ ધરવી. વ્યક્તિને બેંકમાં ખાતું ધરાવવા પાછળના ઉદ્દેશ્ય અંગે જાણકારી હોવી જોઈએ. ખાતું ધરાવવા માટે ડીબીટીનો હેતુ સરળતાથી સમજી શકાય છે. જો વ્યક્તિ ડીબીટી ન મેળવતી હોય, તો ખાતું નિષ્ક્રિય થઈ શકે છે. વ્યક્તિએ બચતની જરૂરિયાત તથા વ્યાજ કેવી રીતે મળે છે તે બાબતો સમજવી જરૂરી છે. આરબીઆઇએ સામાજિક સંદેશાઓ સાથે આઇઇસી સામગ્રી તૈયાર કરી છે, જેનો ઉપયોગ કરી શકાય તથા તેમાં સુધારો પણ કરી શકાય.
- (૨) નવા ક્લાયન્ટ તરફનો બેંકરનો અભિગમ કે વ્યવહાર પણ અગત્યનો મુદ્દો છે. નવા ક્લાયન્ટને બેંકમાં આવકાર મળવો જોઈએ. ફાઇનાન્શિયલ ઇન્કલુઝન (એફઆઇ) એ વ્યવસાયિક તક છે. નવા કાર્યક્રમનો મૂળભૂત દસ્તાવેજ તૈયાર કરતી વખતે ત્રણ બેંકો (એસબીઆઇ, બેંક ઓફ બરોડા અને પીએનબી)ના એફઆઇ વર્ટિકલની વિગતોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં, બે બેંકો નજીવો નફો મેળવી રહી હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું, પણ ત્રીજી બેંકને થોડી ખોટ સહન કરવી પડી રહી છે અને તે ટૂંક સમયમાં જ નફો કરશે તેવી અપેક્ષા છે. બેંકોએ એ સમજવું જોઈએ કે એફઆઇ એ સામાજિક અનુદાનની પ્રવૃત્તિ નથી.

સૌ જાણે છે તેમ, છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં ૬.૫ કરોડના ઝીરો બેલેન્સ બેંક એકાઉન્ટ ખોલવામાં આવ્યા, તે દરમિયાન ખાતાધારકોએ આ ખાતાઓમાં રૂ. ૬,૫૦૦ કરોડની રકમ જમા કરાવી હતી. વ્યક્તિનું ખાતું ખોલાવતી વખતે બેંકર્સ તેમાં રકમ જમા (ડિપોઝિટ) કરાવવાનો ઇનકાર કરતા હોય છે. બેંકોએ સમજવું જોઈએ કે બેંકમાં પોતાના ખાતામાં જમા હોય તેના કરતાં વધુ રકમ ઉપાડવાની સુવિધા (ઓવરડ્રાફ્ટ)એ ધિરાણનો પાયાનો વ્યવસાય છે. આ ઓવરડ્રાફ્ટ (ઓડી) સુવિધા અંગે પણ અમુક મુદ્દે ચિંતા સેવાઈ રહી છે.

એક ચિંતા એવી સેવાય છે કે લોકો એક કરતાં વધુ બેંકો પાસેથી નાણાં લઈને ફરાર થઈ જશે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એનપીસીઆઇમાં મેપર છે. જ્યારે પણ કોઈ વ્યક્તિને ઓડી આપવામાં આવે, ત્યારે તેને એનપીસીઆઇ મેપરમાં અપલોડ કરવામાં આવશે. ઉપરાંત, આધારને પણ તેમાં જોડી લેવાશે. આધાર નંબર

થકી એનપીસીઆઇ સોફ્ટવેરમાંથી વ્યક્તિને ટ્રેક કરી શકાય છે. એક વખત આધાર નંબર જોડી દેવામાં આવે, ત્યાર બાદ ઘણી બેંકોને એનપીસીઆઇ મેપરમાં આવરી લઈ શકાય છે. આમ, જો એક બેંકે વ્યક્તિને ઓડી આપેલી હોય, તો અન્ય બેંક તે વ્યક્તિની ઓડી આપવાની વિનંતીને નકારી શકે છે.

‘સેટિસ્ફેક્ટરી ઓપરેશન’ (સંતોષજનક કામગીરી)ની સંકલ્પનાને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે. બેંકરોનું મુખ્ય જૂથ સંતોષજનક કામગીરી (સેટિસ્ફેક્ટરી ઓપરેશન)ને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. તે નક્કી થઈ ગયા બાદ, ઓવરડ્રાફ્ટ (ઓડી) માટેની વ્યક્તિગત લાયકાતની તપાસ કરવા માટે એકસમાન વ્યવસ્થા તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. લાયકાત વિશેની માહિતી સોફ્ટવેર દ્વારા પ્રાપ્ત થશે. શાખાના મેનેજરે સોફ્ટવેરમાં આપવામાં આવેલી માહિતીના આધારે કામગીરી કરવાની રહેશે.

એફઆઇ ‘નેશનલ રૂરલ લાઇવલીહૂડ મિશન’ (એનઆરએલએમ) સાથે ગાઢ જોડાણ ધરાવે છે. તે નાણાકીય સાક્ષરતાનું અંતરિયાળ ગામોમાં વિસ્તરણ કરી શકે છે. વળી, ઇન્શ્યોરન્સ (વીમાકવચ) અને પેન્શનના સંદેશને પણ તેમાં આવરી લઈ શકાય છે. રૂપૈ કાર્ડ એલઆઇસી મારફત રૂપિયા એક લાખનું અકસ્માત વીમાકવચ ધરાવે છે. પ્રથમ વખત ખાતું ખોલાવી રહેલા લોકોને ૧૫ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૪થી ૨૬ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૫ સુધી રૂ. ૩૦,૦૦૦ના જીવન વીમા (લાઇફ ઇન્શ્યોરન્સ)નો લાભ મળે છે. ઓવરડ્રાફ્ટ, પેન્શન અને સ્વાવલંબન અંગેની વિગતોનો પણ એનઆરએલએમ પ્રોગ્રામ હેઠળ પ્રસાર કરી શકાય.

વિવિધ ઉત્પાદનો તથા સેવાઓની અસરકારક અંગે પ્રશ્નો પ્રવર્તે છે. અત્યાર સુધી આ પ્રશ્નો પર ધ્યાન આપવામાં નથી આવ્યું. વર્તમાન વ્યવસ્થામાં, મૂળભૂત બેંકિંગ કામગીરી હેઠળ આ તમામ પ્રશ્નો પર ધ્યાન આપવામાં આવશે. એફઆઇને વેગ આપવા માટે આરબીઆઇએ નાની અને પેમેન્ટ બેંકો માટે માર્ગદર્શિકા જારી કરી છે. આ બેંકો ટૂંક સમયમાં આ ક્ષેત્રે કામગીરી શરૂ કરે તેવી અપેક્ષા છે. સંભવિત રીતે પોસ્ટ ઓફિસો, પોસ્ટ બેંકમાં રૂપાંતરિત થઈ શકે છે. આરબીઆઇએ આઠ કંપનીઓને મોબાઇલ વૉલેટ સિસ્ટમની પરવાનગી આપી છે. એનબીએફસી કાર્યરત છે. આ તમામ નવી વ્યવસ્થાઓએ સ્પર્ધાત્મક વાતાવરણ (પરિસ્થિતિ)માં કામ કરવાનું રહેશે. બહેતર સેવા પૂરી પાડનાર જ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવામાં સફળ થશે અને આખરે દેશનો નાગરિક જ વિજેતા નીવડશે.

ઇન્ડિયા એક્સક્લુઝન રિપોર્ટ (૨૦૧૩-૧૪)

‘ઉન્નતિ’ના પ્રોગ્રામ કો-ઓર્ડિનેટર **શ્રી હિતેન્દ્ર ચૌહાણ** દ્વારા પ્રસ્તુત લેખ ‘ભારત અલગાવ રિપોર્ટ ૨૦૧૩-૧૪’ (ઇન્ડિયા એક્સક્લુઝન રિપોર્ટ - ૨૦૧૩-૧૪)નો સાર છે.

પ્રસ્તાવના

ભારતમાં, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા તમામ લોકોને કેટલી માત્રામાં મૂળભૂત સામાન્ય સેવાઓ સાથે જોડવામાં આવ્યા છે તેનું આકલન ભારત અલગાવ રિપોર્ટ ૨૦૧૩-૧૪માં (ઇન્ડિયા એક્સક્લુઝન રિપોર્ટ - ૨૦૧૩-૧૪) કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં અલગ-અલગ સ્ત્રોતોના આધારે કઈ પ્રક્રિયાઓ, કાયદાઓ, નીતિઓ અને સંસ્થાઓ દ્વારા, કયા કયા વર્ગ અને સમૂહના સભ્યો આ સેવાઓથી વંચિત રહી

ગયા છે તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સાથે-સાથે આ અલગાવની અસરોને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત, આવા અલગાવને દૂર કરવા તથા રોકવા અને મૂળભૂત સામાન્ય સેવાઓની વધારે સારી અને સક્ષમ જોગવાઈ હેતુ લોકોના પ્રયાસ, નીતિ, કાયદા અને સંસ્થાગત સુધાર માટેની ભલામણો કરવામાં આવી છે.

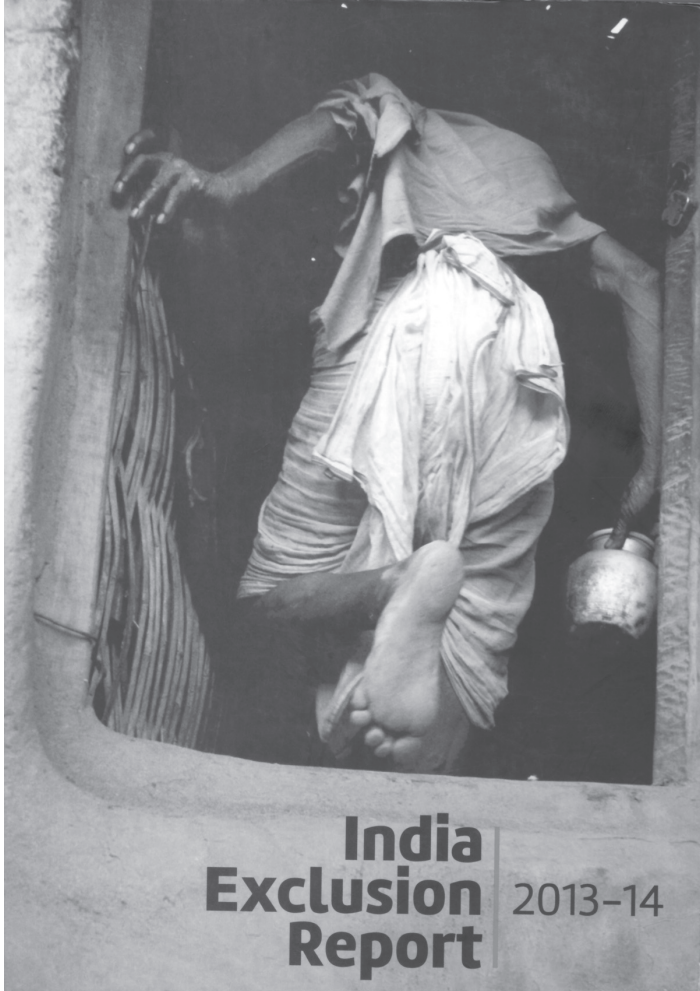
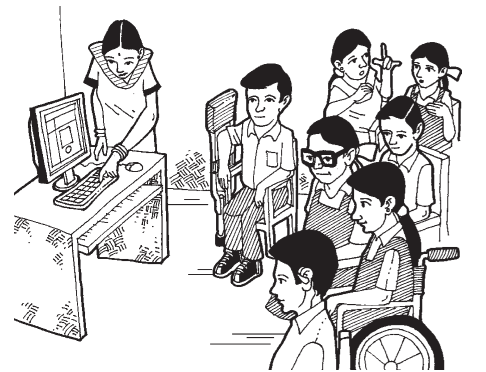
ભારત અલગાવ રિપોર્ટ ૨૦૧૩-૧૪માં (૧) શાળાકીય શિક્ષણ (૨) શહેરી આવાસ (૩) શ્રમિકોને સન્માનપૂર્વક રોજગાર અને (૪) આતંકવાદ વિરોધી કાયદાઓમાં કાનૂની ન્યાય, એમ ચાર સેવાઓને સમાવવામાં આવી છે.

(૧) શાળાકીય શિક્ષણ

શિક્ષણ દ્વારા સામાજિક સમતા, સમાન સહભાગિતા અને સામાજિક ન્યાય સુનિશ્ચિત કરી શકાય છે. આમ, શિક્ષણ એક મહત્વપૂર્ણ મૂળભૂત સુવિધા છે.

વંચિત સમૂહ

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ૧૦૦ ટકા બાળકો જોડાયેલાં છે, પરંતુ વર્તમાનમાં મોટી સંખ્યામાં બાળકો ‘અદ્રશ્ય’ છે - ખાસ કરીને રસ્તે રજળતાં બાળકો. ૨૦૧૧માં થયેલા અભ્યાસ મુજબ ફક્ત દિલ્લીમાં જ લગભગ ૫૦,૦૦૦ રસ્તે રજળતાં બાળકો હતાં અને તેમાંનાં અડધા નિરક્ષર હતાં, જ્યારે માત્ર ૨૦ ટકા ઔપચારિક શિક્ષણ સાથે જોડાયેલાં હતાં. યુનિસેફના ૧૯૯૪ના અંદાજ મુજબ ભારતમાં લગભગ ૧.૧ કરોડ રસ્તે રજળતાં બાળકો છે. કાય-ભારતના અંદાજ પ્રમાણે ભારતમાં લગભગ ૫૦ લાખ બાળકો ધંધાદારી સેક્સ વર્કર તરીકે કામ કરે છે, તેમાંથી ૭૧ ટકા નિરક્ષર છે. લગભગ ૬૦ લાખ બાળકો સ્થળાંતરના કારણે શાળામાં નિયમિત

**India
Exclusion
Report** 2013-14

જઈ શકતાં નથી અને ૨૦૧૧માં ૧૪ વર્ષથી નીચેનાં લગભગ ૧.૪૫ લાખ બાળકો એચ.આઈ.વી. એઈડ્સગ્રસ્ત છે.

શાળામાં દાખલ થવાની સારી ટકાવારી છતાં દલિત, આદિવાસી, મુસ્લિમ તથા વિકલાંગ બાળકોમાંથી ઘણાં ધોરણ-૧૦ પહેલાં શાળા છોડી દે છે. એન.એસ.એસ. (૨૦૦૭-૦૮) મુજબ સૌથી નબળા તબક્કાનાં ૧૦ ટકા બાળકોમાંથી ૫૦ ટકા બાળકો નિરક્ષર છે. જ્યારે ઉપરના તબક્કાનાં ૧૦ ટકા બાળકોમાં શિક્ષણનું સ્તર લગભગ ૮૮ ટકા છે.

અલગાવની પ્રક્રિયા

• કાયદા અને નીતિનું ખામીયુક્ત માળખું

સરકારના ખંડ (સેગમેન્ટ) આધારિત શિક્ષણના અભિગમથી અમુક સમૂહને ગુણવત્તાહીન શિક્ષણ સુવિધા મળી રહી છે. શિક્ષણની ગુણવત્તા પર ભાર મૂક્યા સિવાય વંચિત બાળકોને માત્ર 'લાભ' દ્વારા શાળામાં જોડવા પ્રેરીત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સરકાર દ્વારા 'અદ્રશ્ય' ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ કરતાં 'દ્રશ્ય' ભૌતિક સંસાધનો પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે. ખાનગી શાળાઓનો વધારો થઈ રહ્યો છે અને સરકાર દ્વારા એક અલગ વર્ગ માટેની શાળાઓ ચલાવાઈ રહી છે, જેમાં સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત બાળકો અભ્યાસ કરે છે. સરકારની મહત્વાકાંક્ષી યોજના સર્વ શિક્ષા અભિયાન પણ ઈચ્છિત પરીણામો લાવી શકી નથી. શિક્ષણના અધિકારનો યોગ્ય અમલ શાળાની ગુણવત્તામાં ધરમૂળથી બદલાવ કરી શકે છે. પરંતુ, શિક્ષણના અધિકારે તેના ક્રિયાન્વયનમાં જોડાયેલા લોકોના પરીપ્રેક્ષ્યમાં બદલાવ કર્યો નથી. આ કાયદામાં વંચિત સમુદાય જેવાં કે રસ્તે રજળતાં બાળકો તથા સ્થળાંતર કરતાં બાળકો માટે કોઈ વિશેષ વ્યવસ્થા નથી. ઉપરાંત, આ કાયદામાં લોકો દ્વારા કરવામાં આવતી ફરિયાદો હાથ ધરવા માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય તથા રાજ્ય શિક્ષણ વિભાગની જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરવામાં આવી નથી.

• કાયદા અને નીતિના અમલીકરણમાં નિષ્ફળતા અને સંસ્થાગત પૂર્વગ્રહ

શિક્ષણના અધિકાર કાયદામાં ઉલ્લેખ કરેલી નવ જરૂરી સુવિધાઓ મોટા ભાગની શાળાઓમાં નથી. આ સુવિધાઓ અંગેની સરકારની માર્ચ-૨૦૧૩ની સમય મર્યાદા બાદ પણ લગભગ ૧૩ લાખ સરકારી શાળાઓમાંથી માત્ર ૧૦ ટકા શાળાઓમાં આ સુવિધાઓ સુનિશ્ચિત થઈ હતી. સુવિધાના અભાવમાં ઘણાં બાળકો શાળા છોડી દે છે. શાળામાં જવા હેતુ યોગ્ય ઢાળવાળા રસ્તાના અભાવે

વિકલાંગ બાળકો શાળા છોડી દે છે, જ્યારે શૌચાલયની ગેરહાજરી વિદ્યાર્થીનીઓમાં શાળા છોડવાનું કારણ બને છે. સરકારે રહેઠાણના એક કિલોમીટરમાં પ્રાથમિક અને ત્રણ કિલોમીટરમાં ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓની વ્યવસ્થા કરી છે. પરંતુ, માત્ર આ નીતિથી બધાં જ બાળકોને શાળા સુનિશ્ચિત થતી નથી. શહેરી ક્ષેત્રમાં વસ્તી ગીચતાના કારણે એક શાળામાં બધાં જ બાળકોનો સમાવેશ કરી શકાતો નથી. એક અંદાજ પ્રમાણે લગભગ ૪ ટકા વસ્તી માટે ચાલીને જઈ શકાય તેવાં સ્થળે શાળાની સુવિધા નથી. શિક્ષણમાં જાગૃતિ અને સામાજિક સમાવેશને જોડવા માટે અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે પૂરતા નથી. અભ્યાસ ક્રમમાં લિંગ આધારિત બીબાંઢાળ માન્યતાને મજબૂત કરવાનાં ઉદાહરણો છે, તે જ રીતે લઘુમતી બાળકો ધાર્મિક વિધિ અને સંજ્ઞાઓ દ્વારા શિક્ષણથી અલગાવ મહેસૂસ કરે છે. અભ્યાસક્રમમાં આદિવાસી સાંસ્કૃતિક અધિકારને યોગ્ય રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું નથી. આદિવાસી બાળકોને ભાષામાં પણ તકલીફ પડે છે. એ જ રીતે શારીરિક અને માનસિક વિકલાંગ બાળકો પણ અલગાવની લાગણી અનુભવે છે.

• અન્યાય અને ભેદભાવ

શાળામાં શિક્ષકોનો વર્ગ, જાતિ, ધર્મ અને લિંગ આધારિત નકારાત્મક અભિગમ તેમ જ ભેદભાવયુક્ત અને અલગાવવાદી વર્તનના કારણે અમુક બાળકો શાળામાં પૂર્ણ રીતે સહભાગી બની શકતાં નથી અને શિક્ષણમાં પૂરી શક્તિથી પ્રયાસો કરી શકતાં નથી. આ હકીકતનું એક ઉદાહરણ વંચિત સમુદાયનાં બાળકોને ભોગવવી પડતી પ્રમાણમાં વધારે શારીરિક સજા છે. ઘણીવાર બાળકોને ભેદભાવયુક્ત રીતે સંબોધન કરવામાં આવે છે. દલિત તથા આદિવાસી બાળકોને તેમને મળેલા આરક્ષણના કારણે તેમની ગુણવત્તા ઉપર સવાલ કરીને તેમને મહેનત કરતાં રોકવામાં આવે છે. આ બાળકોને વર્ગખંડમાં મહત્ત્વ મળતું નથી. આથી તેમનાં નેતૃત્વનો વિકાસ થતો નથી. ઘણીવાર બાળકોના રંગને નકારાત્મક રીતે નિશાન બનાવવામાં આવે છે.

• અપર્યાપ્ત અને અયોગ્ય નાણાકીય જોગવાઈ

ડી.એસ. કોઠારીના નેતૃત્વ હેઠળ બનેલા શિક્ષણ કમિશન (૧૯૬૬)ની ભલામણ મુજબ રાષ્ટ્રીય આવકના ૬ ટકાનો ઉપયોગ શિક્ષણમાં થવો જોઈએ, પરંતુ ૨૦૧૨-૧૩માં આની માત્રા ૨.૭૫ ટકા હતી. સર્વ શિક્ષા અભિયાનમાં ખર્ચનું પ્રમાણ ઓછું થતું જાય છે, જેમ કે ૨૦૦૮-૦૯માં ૭૭ ટકા જોગવાઈનો ખર્ચ થયો હતો જ્યારે ૨૦૧૦-૧૧માં એ ૬૯ ટકા થઈ ગયો. ઉપરાંત, મોટાભાગનો ખર્ચ ભૌતિક સંસાધનો માટે થાય છે, જ્યારે શિક્ષણ ગુણવત્તાયુક્ત

બનાવવા માટે કે શિક્ષકોની નિમણૂક કરવા જેવા મુદ્દાઓ પર ખર્ચ ઓછો થાય છે. જે કંઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તે પણ અપૂરતી છે.

અલગાવની અસરો

જે બાળકો શાળામાં ભેદભાવ, પૂર્વગ્રહ, અવગણના તેમ જ શિક્ષક તથા સહાધ્યાયીઓના ગેરવર્તનનો ભોગ બને છે, તેનું પરિણામ શાળા છોડવામાં અથવા અનિયમિત બનવામાં આવે છે. ઘણી વાર તેઓ લઘુત્તમ લખવા અને વાંચવા જેટલું પણ ભણી શકતાં નથી. તેમાંનાં ઘણાં, વાલીઓ સાથે અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરતાં થઈ જાય છે, જ્યાં અસલામતી અને અન્યાય થતો હોય છે. આવાં બાળકો માટે જીવનભર ગરીબીનું ચક્ર તોડવું અશક્ય હોય છે. અપૂરતો અભ્યાસ તેમને જીવનમાં યોગ્ય સ્થાન અપાવી શકતો નથી. ઘણીવાર ગુણવત્તાહીન શિક્ષણ ગરીબોમાં પ્રચલિત અસમાનતા મજબૂત કરે છે અને શાળા પ્રત્યે તેમનો વિશ્વાસ ઓછો કરે છે. અપૂરતું શિક્ષણ એ સારા રોજગારની તકો, અધિકાર અંગેની જાગૃતિ, અસમાનતા વગેરે જેવાં બીજાં ક્ષેત્રોને પણ અસર કરે છે.

ભલામણો

• કાયદા અને નીતિમાં બદલાવ

બાળકોની સંખ્યા મુજબ શિક્ષકોનું પ્રતિનિધિત્વ જરૂરી છે. સ્થાનિક શિક્ષકોની નિમણૂકથી લોકોમાં વિશ્વાસ જાગશે. સરકાર દ્વારા દલિત, મુસ્લિમ, આદિવાસી અને બાળકીઓ માટે ગુણવત્તાયુક્ત નિવાસી શાળા શરૂ કરવાની જરૂર છે. સ્થળાંતર કરતાં બાળકો જેવા ખાસ વંચિત સમૂહ માટે માટે ઋતુ આધારિત છાત્રાલય જેવી જોગવાઈ કરવાની જરૂર છે. ઉપરાંત, ગામ અને વોર્ડ સ્તર પર શાળાએ ન જતાં બાળકોની ઓળખ કરીને તેમને અલગથી સહયોગ કરી શકાય. રસ્તે રજાળતાં બાળકો માટે સૌ પ્રથમ તેમના ખોરાક, આવાસ અને સ્વાસ્થ્યની મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી થવી જોઈએ.

• વર્તમાન કાયદા અને નીતિઓનો યોગ્ય અમલ

એન.સી.એફ. ૨૦૦૫ દ્વારા પાઠ્યક્રમમાં વિભિન્નતાના આધારે બદલાવની વાત કરવામાં આવી છે. પરંતુ, જરૂરી એ છે કે આ સિદ્ધાંતોનો, પાઠ્યક્રમ અને પુસ્તકોમાં ખરેખર સમાવેશ થાય. શાળાના અભ્યાસક્રમમાં વિભિન્ન ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સમુદાયોના નેતૃત્વનો સમાવેશ કરી શકાય. વંચિત સમુદાયના વાલીઓ અને સભ્યોનું શાળાની પ્રવૃત્તિમાં જોડાણ વધારવાથી શાળા અને સમુદાય વચ્ચેનું અંતર ઘટશે. શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિમાં યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ

પણ આપી શકાય. વિકલાંગ બાળકો માટે માત્ર રેમ્પ કરતાં વધારે વ્યાપક રીતે અનુકૂળ વાતાવરણ અને દ્રષ્ટિકોણની જરૂર છે.

• ભેદભાવ, હિંસા અને અન્યાય રોકવાના પ્રયાસો

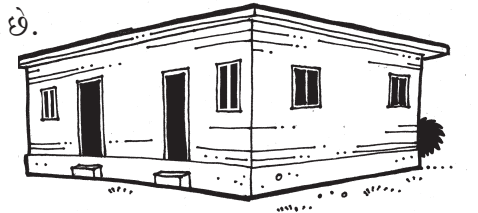
શાળાઓમાં ‘શૂન્ય ભેદભાવ’ હોવો જોઈએ અને બધા જ સમૂહો વચ્ચે સામાજિક જોડાણ ઊભું થવું જોઈએ. તે માટે કાયદામાં બદલાવ કરી શાળામાં વંચિત સમૂહનાં બાળકો સાથે થતા ભેદભાવ બાબતે સખત સજાની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. શાળા અને શિક્ષક બંને બિનસાંપ્રદાયિક બને તે જરૂરી છે. હાલમાં શિક્ષકોના પ્રશિક્ષણ હેતુ ખૂબ ઓછા પ્રયાસ થાય છે. આવા પ્રશિક્ષણમાં સામાજિક જોડાણનું મહત્ત્વ અને વંચિત બાળકોની સ્થિતિ અંગે સાચી સમજ આપવાની જરૂર છે. ભેદભાવ સામે લોક આંદોલનની પણ જરૂર છે. શાળાનો ભેદભાવ સમાજમાં પરિવર્તિત થતો હોય છે.

• અલગાવના આંકડાઓનું એકત્રીકરણ અને આકલન

ભેદભાવ અંગેના આંકડા પ્રમાણિત રીતે બહુ ઓછા પ્રમાણમાં જાણવા મળે છે. વર્તમાન વ્યવસ્થા - ડિસ્ટ્રિક્ટ ઈન્ફર્મેશન સિસ્ટમ ઓન એજ્યુકેશનની વિશ્વસનીયતા અંગે ઘણી શંકાઓ વ્યક્ત કરવામાં આવી રહી છે, કારણ કે તે માત્ર શિક્ષકો દ્વારા આપવામાં આવતી જાણકારી પર આધાર રાખે છે.

(૨) શહેરી આવાસ

આવાસ, સભ્ય-જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. ઉપરાંત, આવાસ, રોજગાર-સર્જનની તકો ઉત્પન્ન કરે છે, નાણાકીય લોન લેવા માટે સહાયક બને છે અને સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, સામાજિક વિકાસ અને આર્થિક વિકાસ માટે પ્રેરિત કરે છે. આવાસનો શાબ્દિક રીતે મૂળભૂત અધિકારમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ, ઘણીવાર તેને જીવવાના અધિકારના ભાગરૂપે ગણવામાં આવે છે.

વંચિત સમુદાય

કુંડુ કમિટીના રિપોર્ટ મુજબ ભારતમાં લગભગ ૧.૯ કરોડ

આવાસોની અછત છે. તેમાંથી ૮૫ ટકા અછત નિમ્ન આવક સમૂહ (જેમની માસિક આવક રૂ. ૫૦૦૦થી ૧૦,૦૦૦ છે) અથવા આર્થિક રીતે નબળા વર્ગ (જેમની માસિક આવક રૂ. ૫૦૦૦થી ઓછી છે)માં છે.

ઉપરાંત, કુંડુ કમિટીના રિપોર્ટ મુજબ ભારતમાં લગભગ ૫.૩ લાખ

પરિવારો ઘરવિહોણા છે. ઘણા આ આંકડાને હકીકત કરતાં ઓછા ગણે છે અને સાચો આંકડો લગભગ ૩૦ લાખની આસપાસ જણાવવામાં આવે છે. ૨૦૧૧ની વસતિ-ગણતરી મુજબ અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ સમૂહના પરિવારો (ખાસ કરીને મહિલા પ્રધાન પરિવારો)ના મકાનોની ગુણવત્તા સારી નથી. માત્ર ૨૨ ટકા અનુસૂચિત જનજાતિના આવાસો ઈંટ અથવા કોંક્રીટથી બનેલાં છે. ભારતમાં ૫૩ ટકા મકાનોમાં શૌચાલયની સુવિધા નથી, જ્યારે અનુસૂચિત જાતિમાં આ આંકડો ૬૬ ટકા અને અનુસૂચિત જનજાતિમાં આ ટકાવારી ૭૭ છે.

નિમ્ન આવક સમૂહ અને ઝૂંપડપટ્ટીમાં પુરુષ ભાડુઆતોને પસંદ કરવામાં આવે છે. ઘણીવાર અમુક જાતિ અને પ્રદેશના લોકોને મકાન ભાડે મળતું નથી અને આ જ બાબત આવાસ ઋણને પણ લાગુ પડે છે. આવાસ પર પહોંચના ભેદભાવનું આકલન મુશ્કેલ છે. છતાં પણ એક વ્યવસ્થિત વિભાજનનું વલણ દેખાઈ આવે છે. સમીરા ખાનના અભ્યાસ મુજબ મુંબઈમાં મુસ્લિમ સમુદાયને અમુક વિસ્તારમાં મકાન નથી મળતું, પરંતુ અમુક વિસ્તાર તેમના માટે સલામત ગણાય છે. આ સિવાય દલિત, એચ.આઈ.વી. પીડિત, કિન્નર અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓને પણ મકાન મેળવવામાં તકલીફ પડે છે.

અલગાવની પ્રક્રિયા

• કાયદા અને નીતિનું ખામીયુક્ત માળખું

આવાસ શાબ્દિક રીતે ભારતમાં સંવેદનિક કે કાનૂની હક્ક નથી છતાં કેટલીક વાર આર્ટિકલ-૨૧ના જીવનના અધિકારમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. છતાં આવાસ એક મુળભૂત અધિકાર ન હોવાના કારણે કાયદાકીય સહાય વધારે નથી, પરંતુ સરકારની નીતિ અને કાર્યક્રમ અંગે સવાલ કરી શકાય છે. વર્તમાન સરકારની આવાસ અંગેની નીતિઓમાં ખાનગીકરણ પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને આવાસને એક આર્થિક સાધન તરીકે જોવામાં આવે છે. આવાસને એક સામાજિક સુરક્ષા અને કલ્યાણના પાસા તરીકે અવગણવામાં આવી રહ્યું છે. શહેરી વિકાસની નીતિઓ માટે જમીન નિયંત્રિત કરવી મુશ્કેલ થઈ રહી છે જેનો તેઓ સામાજિક આવાસ માટે ઉપયોગ કરી શકે. એક સંતુલિત ક્ષેત્રિય વિકાસ કરી શકે તેવી નીતિઓ કમજોર અથવા નહિવત્ છે. આવાસ નીતિએ વ્યવસ્થિત રીતે રોજગાર અને આવાસની કડીને તોડી નાખી છે. વર્તમાનમાં આવાસની જવાબદારી કામ આપનારની રહી નથી. વળી, આવાસ નીતિ એકલ-સ્વામિત્વ કેન્દ્રિત છે. તેથી ડોરમેટરી, કોમ્યુનિટી હોમ વગેરે વિકસિત થયાં નથી.

• કાયદા અને નીતિના અમલીકરણમાં નિષ્ફળતા અને સંસ્થાગત પૂર્વગ્રહ

શહેરી આયોજનની નિષ્ફળતા ભારતમાં નવી નથી. આવાસનો મુદ્દો બહુમુખી છે. ઉદાહરણ તરીકે, દિલ્લીમાં આયોજન નિષ્ફળ જવાનાં મુખ્ય કારણો હતાં - (૧) નિમ્ન આવકવાળાં મકાનોની જરૂરિયાતનો લક્ષ્યાંક અપૂરતો હોવો. (૨) આ અપૂરતાં લક્ષ્યાંકો પણ સરકાર દ્વારા પૂરા ન કરી શકાયાં. (૩) બનાવેલાં મકાનોમાં પણ જરૂરી વ્યવસ્થા ન હોવાના કારણે રહેવા યોગ્ય ન હતાં. (૪) નિમ્ન આવકનાં મકાનો માટે સરકાર દ્વારા જમીન સંપાદનમાં નિષ્ફળતા. ગરીબો દ્વારા પોતાના રીતે બનાવેલા 'ગેરકાયદેસર' આવાસો પ્રત્યે એક સંસ્થાગત પૂર્વગ્રહ છે. આવા આવાસોમાં ગરીબોનો કોઈ હક્ક હોતો નથી. જો કે, ૨૦૦૮ના અંદાજ પ્રમાણે દિલ્લીના માત્ર ૨૪.૭ ટકા રહેઠાણ, આયોજિત કોલોનીમાં હતાં. પરંતુ, સરકાર દ્વારા ગરીબોના અને શક્તિશાળી લોકોના ગેરકાયદેસર મકાનો વચ્ચે ભેદભાવ કરવામાં આવે છે અને ગરીબોને સતત ભય નીચે જીવવું પડે છે. સ્પેશ્યલ ઈકોનોમિક ઝોન એક બીજા પ્રકારના સંસ્થાગત પૂર્વગ્રહનું ઉદાહરણ છે. ખાનગીકરણ, શહેરી વિસ્તારમાં માત્ર ધનિક વર્ગની જરૂરિયાત પૂરી કરે તેવી દિશામાં જઈ રહ્યું છે.

• અન્યાય અને ભેદભાવ

ગેરકાયદેસર મકાનોમાંથી લોકોની હકાલપટ્ટી શહેરી વિકાસના મોડેલનું એક નિયમિત અંગ બની ગયું છે. હકાલપટ્ટી અને પુનર્વસન, લોકોની કાયા મકાનમાંથી પાકા મકાન તરફ જવાની ક્ષમતાને ખતમ કરી નાંખે છે. પુનર્વસનના કારણે ગરીબોને શહેરના છેવાડામાં રહેવું પડે છે, જ્યાં રોજગારની તકો અને બીજી સુવિધા હોતી નથી.

• અપર્યાપ્ત અને અયોગ્ય નાણાકીય જોગવાઈ

વર્તમાન ગ્રામીણ ક્ષેત્રની આવાસ યોજના, ઈન્દિરા આવાસ યોજનાની નાણાકીય જોગવાઈ આવાસની જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે અપૂરતી છે. ૨૦૦૭-૦૮માં શહેરી ક્ષેત્રની બી.એસ.યુ.પી. યોજનાના ૮૮ ટકા બજેટનો ઉપયોગ થયો હતો, પરંતુ ૨૦૧૨-૧૩માં તે માત્ર ૨૨ ટકા હતો.

અલગાવની અસરો

આવાસના અભાવની અસર પાણી અને ગટર વ્યવસ્થા પર સીધી પડે છે. ૨૦૧૧ની જનગણના મુજબ નોટિફાઈડ ઝૂંપડપટ્ટીનાં ૬૩ ટકા ઘરોમાં ગટર વ્યવસ્થા ન હતી, ૩૪ ટકા ઘરોમાં શૌચાલય ન હતાં, જ્યારે ૪૩ ટકા પાસે પાણીની સુવિધા ન હતી. આવાસહીન પરિવારોનાં

બાળકો શિક્ષણમાં પાછળ રહી જાય છે. ખાદ્યાનના યોગ્ય રખરખાવની વ્યવસ્થાનો અભાવ, અયોગ્ય પાણી તથા સફાઈની અપૂરતી વ્યવસ્થાના કારણે સ્વાસ્થ્ય પર વિપરીત અસર પડે છે. આવાસનો અભાવ તેમની રોજગારીની તકો પર નકારાત્મક અસરો કરે છે. સ્વરોજગાર હેતુ માટે પણ આવાસનું સ્થળ, બજાર અને સામાનની નજીક હોવું જરૂરી છે.

ભલામણો

• કાયદા અને નીતિમાં બદલાવ

શરૂઆત આવાસને મૂળભૂત અધિકાર બનાવીને કરી શકાય. સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, અન્ન અને જાણકારીની જેમ આવાસ પણ એક સામાજિક સુરક્ષાનું અભિન્ન અંગ છે. ભારતમાં આવાસીય નીતિનું મોડલ, માલિક કેન્દ્રીત છે. તેને બદલે દુનિયાભરમાં જે નીતિ સફળ રહી છે તે- ઈન સીટુ અપગ્રેડેશન - અભિગમ કેળવવાની જરૂર છે. ભારતમાં લગભગ ૧/૩ શહેરી લોકો ભાડે રહે છે અને આ હકીકત આવાસીય સમસ્યાના નિરાકરણ માટે મહત્વની છે. ઈન સીટુ અપગ્રેડેશન અભિગમ ભાડુઆતોને સુરક્ષા આપે છે. દીર્ઘકાલીન લીઝ નિમ્ન આવાકવાળા પરિવારોને સલામતી આપે છે.

• વર્તમાન કાયદા અને નીતિઓનો યોગ્ય અમલ

ગરીબોએ હાલમાં બનાવેલા મકાનને એક રોકાણ માની તેના ઉપર સુધારા કરવાની જરૂર છે. આવાસની રોજગાર, શિક્ષા અને સ્વાસ્થ્ય સેવા સાથે સીધું જોડાણ હોય છે.

• ભેદભાવ, હિંસા અને અન્યાય રોકવાના પ્રયાસો

ગરીબ પોતાનું મકાન બનાવે છે એ વાત સાબિત કરે છે કે સરકાર દ્વારા તેમને મકાન પૂરું પાડવામાં આવતું નથી. છતાં આવા પ્રયાસોને ગેરકાયદેસર ગણી તેમની હકાલપટ્ટી કરવામાં આવે છે. લોકોને રહેવાનો અને જીવન જીવવાનો અધિકાર છે અને આથી તેની કાયદાકીય માન્યતાની ખાસ જરૂર છે.

• અલગવાના આંકડાઓનું એકત્રીકરણ અને આકલન

ગરીબ ઝૂંપડપટ્ટીનાં મકાનો, ગેરકાયદેસર મકાનો અને અત્યંત ખરાબ મકાનમાં રહેતા લોકોની સ્થિતિની જાણકારી અત્યંત મર્યાદિત છે. આવાસ અંગેની જાણકારી માત્ર વસતિ ગણતરીથી મળે છે, જે દર ૧૦ વર્ષે કરવામાં આવે છે.

(૩) શ્રમિકોને સન્માનજનક રોજગાર

સન્માનજનક રોજગારનો મતલબ છે મહિલા અને પુરુષ દ્વારા એવું રચનાત્મક કાર્ય કે જેમાં સ્વતંત્રતા, ક્ષમતા, સલામતી અને સ્વમાન

જળવાય. મજૂર અને મૂડી એકબીજા પર અવલંબિત હોવા છતાં રોજગાર સંબંધે તેઓને એકબીજાની વિરુદ્ધ ગણવામાં આવે છે. પારંપારિક રીતે સત્તા મૂડીના હાથમાં હોય છે અને જો સરકારની સુરક્ષા ન મળે તો મજૂરના અધિકારનું હનન થઈ જાય છે. આમ, સરકાર મજૂરોને શોષણથી રક્ષણ આપવા માટે જવાબદાર છે. મજૂર એ કોઈ માલસામાન નથી અને તેમની વ્યવસ્થા, માત્ર બજાર આધારિત કરી ન શકાય. સરકારની મજૂર પ્રત્યે મુખ્ય ત્રણ જવાબદારીઓ છે (૧) રોજગાર નિર્માણ (૨) રોજગારની સુરક્ષા અને (૩) જે લોકોને રોજગારની સુરક્ષા ન આપી શકાતી હોય તેમના માટે સામાજિક સુરક્ષા. સરકાર દ્વારા આ માટે પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે, પરંતુ તે પૂરતા નથી.

વંચિત સમુદાય

અધિકૃત આંકડા પ્રમાણે ભારતમાં લગભગ ૪૦ કરોડ લોકો અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મોટા ભાગના રોજગાર અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં છે. ઔપચારિક ક્ષેત્રમાં પણ વ્યક્તિને 'અનૌપચારિક રોજગાર' આપવામાં આવે છે. જેમાં કોઈ રોજગારની સલામતી અથવા સામાજિક સુરક્ષા હોતી નથી. સમાજમાં એવો સમૂહ છે જેમને તેમની જાતિ, વર્ગ, ધર્મ કે લિંગના આધાર પર આવા અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં જોડાવું પડે છે. ૨૦૦૯-૧૦માં ૫૯ ટકા દલિતો, ખેતી અથવા બિનખેતી મજૂર તરીકે કાર્ય કરતા હતા, જ્યારે સમગ્ર જનસંખ્યામાં આ ટકાવારી ૪૦.૪ ટકા છે. આદિવાસી પણ દૈનિક મજૂરોમાં એક મોટો ભાગ હોય છે. ૨૦૦૯-૧૦ના આંકડા મુજબ માત્ર ૩૦.૪ ટકા મુસ્લિમ નિયમિત આવક કે પગારવાળાં કામમાં રોકાયેલા હતા, જ્યારે સમગ્ર જનસંખ્યા માટે આની ટકાવારી ૩૯.૭ ટકા હતી. એન.એસ.એસ.ઓ.ના રિપોર્ટ મુજબ માત્ર ૨૬.૩ ટકા વિકલાંગ

વ્યક્તિઓ આર્થિક-કાર્યમાં જોડાયેલા છે. એમાં પણ માનસિક વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સંખ્યા માત્ર ૫.૬ ટકા હતી. એક વૈશ્વિક સર્વે મુજબ મહિલાની મજૂર-ભાગીદારીમાં ભારત ૧૩૩ દેશોમાં છેલ્લેથી ૧૧ નંબરમાં હતું.

અલગાવની પ્રક્રિયા

• કાયદા અને નીતિનું ખામીયુક્ત માળખું

ભારતમાં દર વર્ષે ૧.૫ કરોડ લોકો મજૂર-બજારમાં પ્રવેશે છે. વળી, ખેતી જેવા શ્રમિક કેન્દ્રિત ક્ષેત્રની હાલત ખરાબ થઈ રહી છે. છતાં સરકાર દ્વારા કોઈ મોટાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં નથી. ૨૦૦૪-૦૫માં કુલ ઘરેલૂ ઉત્પાદનમાં સેવા ક્ષેત્રનો ભાગ ૫૮.૩ ટકા હતો, પરંતુ રોજગારમાં હિસ્સો માત્ર ૨૯ ટકા હતો. એ જ રીતે મેન્યુફેક્ચરિંગ ક્ષેત્ર, કુલ ઘરેલૂ ઉત્પાદનમાં ૧૭ ટકા ભાગ ધરાવે છે, પરંતુ માત્ર ૧૨ ટકા રોજગાર આપે છે. વર્તમાનમાં વ્યવસાયિક રોજગાર કચેરી એજન્સી અથવા દલાલ પર મજૂરનો આધાર રહે છે, જેમાંથી તેમના અંગેના કાયદાઓનું પાલન થતું નથી. આ કારણે શ્રમિકો બજારમાં, ખાસ કરીને અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં સુરક્ષાની કોઈ ખાસ વ્યવસ્થા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, ઘરે કામ કરતા શ્રમિકો. સરકારની વ્યાખ્યા મુજબ ઘરે કામ કરતા લોકોને શ્રમિક ગણી શકાતા નથી અને આ કારણે તેમના કામના વાતાવરણની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ છે. અનૌપચારિક શ્રમિક સામાજિક સુરક્ષા ધારો ૨૦૦૮ આવા શ્રમિકો હેતુ બનાવવામાં આવ્યો. તે પહેલાં અનૌપચારિક ક્ષેત્રના શ્રમિકોને રક્ષણ આપતો હોય તેવો કોઈ કાયદો ન હતો. પરંતુ, આ કાયદો પણ માત્ર કલ્યાણકારી યોજના સંબંધિત બની રહ્યો છે અને તેમાં અધિકાર આધારિત અભિગમ અદ્રશ્ય છે.

• કાયદા અને નીતિના અમલીકરણમાં નિષ્ફળતા અને સંસ્થાગત પૂર્વગ્રહ

શ્રમિક સંબંધિત કાયદાઓની અવગણના સામાન્ય છે. વૈશ્વિકીકરણ યુગમાં એવી માન્યતા બની રહી છે કે મજૂર સંબંધિત કાયદાઓ અને જનકલ્યાણ, આર્થિક વિકાસને રોકે છે. સરકાર, માલિકના અને રોકાણકારના પક્ષે હોઈ મજૂરી સસ્તી કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. આ સાથે સાથે ૨૦૦૦ પછીના કોર્ટના મજૂર વિરોધી નિર્ણયોએ મજૂરોની સ્થિતિ વધારે ખરાબ કરી છે. આવા વાતાવરણમાં સુડો (Pseudo Laws) કાયદાઓ અસ્તિત્વમાં છે.

ઉદાહરણ તરીકે, લઘુત્તમ વેતન ધારો ૧૯૪૮. ઘણા શ્રમિકોનું કહેવું છે કે તેમને લઘુત્તમ વેતન મળતું નથી, પરંતુ તે સાબિત

કરવું મુશ્કેલ છે અને સરકાર દ્વારા એના ક્રિયા-વ્યયન હેતુ કોઈ ખાસ પ્રયાસ થયા નથી. શ્રમિક જ્યારે ન્યાય માટે સત્તા પાસે જવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પણ નિરાકરણની શક્યતા ધૂંધળી હોય છે.

• અન્યાય અને ભેદભાવ

શ્રમિકો માટે કાયદા પૂરતાં નથી અને જે છે તેનો યોગ્ય અમલ થતો નથી. ઉપરાંત, સરકાર દ્વારા સ્પેશ્યલ ઈકોનોમિક ઝોન બનાવવામાં આવ્યા છે, જ્યાં શ્રમિક સંબંધી અધિકારની તકો અત્યંત ઓછી હોય છે. ખાનગી રોકાણને પ્રોત્સાહન આપવા શ્રમિક કાયદામાં બદલાવ કરવામાં આવે છે. આ બદલાવોમાં શ્રમિક કાયદાના અમલ અંગેના વાંધા-સંબંધિત અરજીઓની શક્યતા ઓછી કરવી, ટ્રેડ યુનિયન ન હોવા અને શ્રમિક નિરીક્ષક દ્વારા મુલાકાત ન લઈ શકાય તે સામેલ છે. એસ.ઈ.ઝેડ.ના રિપોર્ટ પ્રાપ્ત થતા નથી અને તે વિશ્વાપાત્ર પણ હોતા નથી. ભારતમાં ૮૦ ટકા શ્રમિકો ટ્રેડ યુનિયનના સભ્ય નથી. આ માટે સરકારનું વલણ પણ જવાબદાર છે. ઘણીવાર સત્તા દ્વારા ટ્રેડ યુનિયનને રજિસ્ટર કરવામાં આવતું નથી. સરકાર ક્યારેક શ્રમિકોના હિત વિરુદ્ધ, ખાસ કરીને, અનૌપચારિક ક્ષેત્રના શ્રમિક વિરુદ્ધ કાર્ય કરે છે. રસ્તા, લારી, રિક્ષાવાળા વગેરે માટે રોજગારીની જગ્યાઓ સીમિત થઈ રહી છે. તેમના માટે સરકાર 'વિરોધી' નહીં તો કમસેકમ 'રૂકાવટ' તો છે જ.

• અપર્યાપ્ત અને અયોગ્ય નાણાકીય જોગવાઈ

૨૦૧૨-૧૩ના આંકડા મુજબ મજૂરો માટે કુલ બજેટના માત્ર ૦.૨૬ ટકાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. મજૂર સંબંધિત કાયદાના અમલીકરણ માટે ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હતી અને જોગવાઈ કરેલા બજેટનો પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો ન હતો.

અલગાવની અસરો

યોગ્ય રોજગાર ન મળવાથી વ્યક્તિની સ્વમાન સાથેની જિંદગી મેળવવાની ક્ષમતા પર નકારાત્મક અસર પડે છે. ઔપચારિક ક્ષેત્રના શ્રમિકોને સલામતી મળતી હોય છે, પરંતુ અસલામત રોજગારવાળા લોકોને તકલીફ પડતી હોય છે. છેલ્લાં અમુક વર્ષોથી ઔપચારિક અને અનૌપચારિક ક્ષેત્રના શ્રમિકો વચ્ચે ફરક ધીમે ધીમે ઓછો થવા લાગ્યો છે. ઔપચારિક ક્ષેત્રમાં પણ અનૌપચારિક રોજગાર વધવા લાગ્યા છે. આ વંચિત સમુદાયના લોકો ઘણીવાર ગુનાહિત પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ જાય છે, જ્યારે કેટલાક લોકો અમુક શોષણભરી સ્થિતિમાં પણ કામ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. બાળમજૂરી પણ આનું જ એક પરિણામ છે.

ભલામણો

• કાયદા અને નીતિમાં બદલાવ

બધા જ શ્રમિકો (કરાર આધારિત, દૈનિક શ્રમિક વગેરે) અને બધાં જ કાર્યસ્થળોનો (ઘર, ખેતર) સમાવેશ થાય તેવા એક નવા કાયદાની જરૂર છે. વર્તમાન શ્રમિકનું બજારના લીધે હાચરીંગ અને ફાયરીંગ થઈ શકે છે, પરંતુ એક સામાજિક સુરક્ષાની વ્યવસ્થા થવી જરૂરી છે. કાયદો સાદો અને સુપ્રાપ્ય હોવો જોઈએ, જેમાં મજૂરીના દર, કાર્યના કલાક અને કાર્યસ્થળની સ્થિતિ માટે સ્પષ્ટ જોગવાઈ હોય. કરાર કરનારી એજન્સીઓની નોંધણી અને દેખરેખ જરૂરી છે. મોટાભાગના અનૌપચારિક ક્ષેત્રના શ્રમિકોનો વર્તમાન સામાજિક સુરક્ષાની જોગવાઈઓમાં સમાવેશ થતો નથી. આ બધાનો સમાવેશ એક સાર્વત્રિક સામાજિક સુરક્ષામાં કરી શકાય. આદિવાસી અને અનુસૂચિત જાતિના લોકોને આરક્ષણ, રોજગાર સલામતી આપે છે, પરંતુ તેનાથી સામાજિક ઉત્થાન થતું નથી. ઘણા લોકો ખાનગી ક્ષેત્રમાં પણ આરક્ષણની માગણી કરી રહ્યા છે.

• વર્તમાન કાયદા અને નીતિઓનો યોગ્ય અમલ

મજદૂરીનો દર બધા જ હિતધારકો સાથે વાતચીત દ્વારા નક્કી થવો જોઈએ. આ સિવાય વેઠિયા મજૂર, બાળમજૂર અને માથે મેલું ઉપાડવા જેવી શોષણખોર પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે, જેને તાત્કાલિક બંધ કરવાની જરૂર છે. કૃષિ ક્ષેત્ર છોડીને આવેલા લોકોને ક્ષમતાવર્ધન અને રોજગાર સંબંધી તાલીમ આપી શકાય. તેમને રોજગારથી જોડી શકાય તેથી તેમના માટે એમ્પ્લોયમેન્ટ એક્સચેન્જની પણ વ્યવસ્થા કરી શકાય.

• ભેદભાવ, હિંસા અને અન્યાય રોકવાના પ્રયાસો

અનૌપચારિક ક્ષેત્રના કાર્યસ્થળમાં ઘણી વાર હિંસા અને અન્યાય થાય છે, જેમાં શારીરિક હિંસા, અપમાન, શોષણ અને માનસિક ત્રાસ સામેલ છે. તેથી આ સ્થળોએ કાયદાના સખ્ત અમલની તાતી જરૂરિયાત છે. આ શોષણ એટલા માટે પણ વધે છે, કારણ કે ઘણા ઓછા શ્રમિકો, યુનિયન સાથે જોડાયેલા હોય છે. સરકારે યોગ્ય યુનિયનોને પ્રોત્સાહિત કરવાની જરૂર છે.

• અલગવાના આંકડાઓનું એકત્રીકરણ અને આકલન

શ્રમિક બજારમાં ખાસ કરીને અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં કાર્યના પ્રકાર અને શરતો વિશે કોઈ જાણકારી પ્રાપ્ત નથી. આમાં સરકારની પણ અનિચ્છા દેખાય છે. કામોની સીમિત વ્યાખ્યા પણ ઘણા લોકોને શ્રમિકની કેટેગરીમાં આવતા રોકે છે.

(૪) આતંકવાદ વિરોધી કાયદાઓમાં કાનૂની ન્યાય

નિષ્પક્ષ અને યોગ્ય ન્યાય પ્રક્રિયાઓ સુધીની પહોંચ એ જરૂરી સામાન્ય

સેવા છે. મૂળભૂત ન્યાયનો અધિકાર આર્ટિકલ-૨૧ના જીવનના અધિકાર અને આર્ટિકલ-૨૨ના મનસ્વી ધરપકડ અને અટકાયતમાં નિહિત છે. ભારતે યુનિવર્સલ ડેકલેરેશન ઓફ હ્યુમન રાઈટ્સ અને ઈન્ટરનેશનલ કન્વેન્શન ઓન સિવિલ એન્ડ પોલિટિકલ રાઈટ્સમાં હસ્તાક્ષર કરેલા છે, જેમાં

ઘણા મહત્વના માનવ અધિકારો અને મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ સમાયેલી છે. આ રિપોર્ટમાં ગ્રેટેસ્ટ ગુડ ફોર ગ્રેટેસ્ટ નંબર (બહુમતી લોકોની ભલાઈ હેતુ)ની જે અવધારણા છે તેને પણ નકારવામાં આવી ગણાય. આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન અને માનવ અધિકારના સિદ્ધાંતોમાં કોઈ પણ પ્રકારે સમાધાન ન થઈ શકે. શકમંદ આતંકવાદી કોઈ મહત્વની જાણકારી આપી શકે, એટલા માટે તેને ટોચર કરવો એ સ્વીકારી શકાય નહીં.

વંચિત સમુદાય

અલગવાવ કરતાં કાનૂન અને ન્યાયનું સૌથી સ્પષ્ટ સૂચક વંચિત સમુદાય (દલિત, આદિવાસી, મુસ્લિમ)નું જેલમાં નોંધપાત્ર પ્રતિનિધિત્વ છે. ખાસ કરીને, એવા કેસોમાં જેમાં ગુનો સાબિત થવાનો બાકી હોય. ભારતમાં આતંકવાદી કાયદા હેઠળ અટકાયત કરવામાં આવેલા લોકોની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ બાબતે કોઈ અધિકૃત આંકડા નથી. છતાં ઘણાં અનઅધિકૃત સ્રોત દ્વારા આતંકવાદી વિરોધી કાયદાનું નિશાન મુસ્લિમ, આદિવાસી, આંદોલનકારી અને રાજકીય વિરોધીઓ પર ખોટી રીતે ઉપયોગ કરવા વિશે લખાયેલું છે. ૧૯૮૫થી ૧૯૯૪ દરમ્યાન (જ્યારે ટાડા અમલમાં આવ્યો) કુલ ૬૭,૦૦૦ વ્યક્તિની ધરપકડ કરવામાં આવી, જેમાંથી માત્ર ૮૦૦૦ પર કેસ કરવામાં આવ્યા અને ૪૨૫ને સજા થઈ. ટાડાના ગેરઉપયોગનાં ઘણાં ઉદાહરણો છે. ૨૦૦૨થી અમલમાં આવેલા પોટા અંતર્ગત ૨૦૦૨થી ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૩ દરમ્યાન ૨૦૨ લોકોની ધરપકડ થઈ. તેમાંથી મોટા ભાગના આદિવાસી, દલિત અને વંચિત સમુદાયના હતા. આ પ્રકારના ભેદભાવયુક્ત કાનૂનના ઉપયોગ અંગે કોઓર્ડિનેશન ઓફ ડેમોક્રેટિક રાઈટ્સ ઓર્ગનાઈઝેશન, જામીયા ટીચર્સ સોલિડારિટી એસાસિએશન જેવી સંસ્થાઓએ દસ્તાવેજીકરણ કર્યું છે.

અલગાવની પ્રક્રિયા

- કાયદા અને નીતિનું ખામીયુક્ત માળખું: અસામાન્ય આતંકવાદ વિરોધી કાયદાઓ, વર્તમાન કાનૂની વ્યવસ્થા અંતર્ગત મેળવેલી સલામતી અને પ્રક્રિયામાંથી છૂટ આપે છે. તેના કારણે બંધારણીય રીતે વિરોધ કરનારા અને ખાસ સમુદાયના લોકો, પોલીસ અને કાયદાના અમલ કરનારી અધિકારિક સત્તાઓ સામે નિ:સહાય બની જાય છે. અસામાન્ય જોગવાઈઓ માનવ અધિકારને અવગણે છે અને ગુનાહિત રીતે માનવ અધિકારના સિદ્ધાંતોના વિરુદ્ધમાં હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ પણ ગુના અંતર્ગત પકડાયેલા આરોપીને વધુમાં વધુ ૮૦ દિવસ માટે કસ્ટડીમાં રાખી શકાય, પરંતુ આતંકવાદી વિરોધી કાનૂન અંતર્ગત તેમને ઘણીવાર એક વર્ષ સુધી કસ્ટડીમાં રાખવામાં આવે છે. એક બીજી જોગવાઈ પ્રમાણે પોલીસ સામે કરેલાં અમુક બયાનો કોર્ટમાં માન્ય રાખવામાં આવે છે (જે ઇન્ડિયન એવિડેન્સ એક્ટ ઓફ ૧૯૭૨ ની વિરુદ્ધ છે) અને ટોચર કરવામાં આવે છે. આના સિવાય, વિશેષ કોર્ટ ઈન કેમેરા (ખાનગી સુનાવણી), છુપાયેલા સાક્ષીઓનો ઉપયોગ, જામીન માટેની કડક જોગવાઈ વગેરે, પોતાની જાતને નિર્દોષ સાબિત કરવાની જવાબદારી, આરોપીને આપે છે. વળી, આવા કાયદા આતંકવાદની ખૂબ અસ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરે છે. તેમાં સરકારને પોતાના વિવેકનો ઉપયોગ કરવાની તક આપવામાં આવે છે. જેમ કે, યુ.એ.પી.એ. (અનલોકેબલ એક્ટિવિટીઝ પ્રિવેન્શન એક્ટ ૧૯૬૭) કેન્દ્ર સરકારને એ અવસર આપે છે કે એમના વિવેક મુજબ ગેરકાયદેસર કાર્યો નક્કી કરે.
- કાયદા અને નીતિના અમલીકરણમાં નિષ્ફળતા અને સંસ્થાગત પૂર્વગ્રહ
આ રિપોર્ટમાં જણાવાયું છે કે યુ.એ.પી.એ. કે અન્ય આતંકવાદ વિરોધી કાનૂનનો, સરકારને આતંકવાદ વિરોધી કામ કરવામાં મદદ કરવાને બદલે પોલીસ અને તપાસ કરતી એજન્સીને, નિર્દોષ વ્યક્તિ અને સંસ્થાઓની અટકાયત, હેરાનગતિ અને સજા આપવામાં દુરુપયોગ થાય છે. કાનૂનનો અયોગ્ય ઉપયોગ, ધરપકડ કરેલી વ્યક્તિને આપવામાં આવેલી સલામતીની જોગવાઈને અવગણી, પુરાવાના માનાંકને હળવું કરી, બળપૂર્વક ગુનાનો સ્વીકાર કરાવી તથા ખોટા પુરાવા ઉભા કરીને કરવામાં આવે છે. આંદોલનકારીઓ, રાજકીય પ્રતિસ્પર્ધીઓ, મુસ્લિમો, દલિતો અને આદિવાસીઓ સામે પૂર્વગ્રહ રાખવાનાં ત્રણ મુખ્ય પરિબળો હોય છે. (૧) આતંકવાદ વિરોધી કાનૂન સરકાર માટે બંધારણીય અથવા અબંધારણીય વિરોધને રોકવાનું સાધન બને છે. (૨) પોલીસ અને અમલશાહીમાં જાતિવાદી માનસિકતા અને (૩)

મિડિયામાં ઘણીવાર સનસનીખેજ બનાવવા હેતુ વાતોને ચકાસ્યા વગર પ્રચાર કરવામાં આવે છે અને લોકો સત્ય જાણી શકતા નથી.

અન્યાય અને ભેદભાવ

આતંકવાદ વિરોધી કાનૂન હેઠળ શકમંદ લોકો વિરુદ્ધ સરકાર દ્વારા અન્યાય અને ભેદભાવ થાય છે. ખાસ કરીને, ટોચરના ઉપયોગમાં. સીમીના વ્યક્તિઓ, જેમની જયપુર બૉમ્બ બ્લાસ્ટ માટે ધરપકડ કરવામાં આવી હતી, તેમની ધરપકડની તારીખ એક અઠવાડિયા પછીની દેખાડવામાં આવી હતી અને એ સમયગાળા દરમ્યાન તેમને ટોચર કરવામાં આવ્યા હતા. છત્તીસગઢમાં સોની સુરી નામના આંદોલનકારી પર એટલી હદે ટોચર કરવામાં આવ્યું કે, તેને બેભાન અવસ્થામાં હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો.

અપર્યાપ્ત અને અયોગ્ય નાણાકીય જોગવાઈ

આ અંતર્ગત ખૂબ જ ઓછી જાણકારી ઉપલબ્ધ છે. ૨૦૧૦-૧૧માં કાયદાના શાસન માટે સરકારી ખર્ચના માત્ર ૦.૩૮ ટકાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં પણ તાલીમ અને કાનૂની સહાય જેવા મુદ્દાઓ ઉપર અત્યંત ઓછો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો.

અલગાવની અસરો

આતંકવાદ વિરોધી કાનૂનનો વ્યવસ્થિત રીતે ખાસ સમૂહોને નિશાન બનાવવા અન્યાયી અને અસમાન ઉપયોગ થાય છે. તેનાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્તરે ગંભીર પરિણામો આવે છે. જ્યારે વ્યક્તિને ખોટી રીતે ધરપકડ અને ટોચર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની અસર નિર્દોષ છૂટ્યા બાદ પણ રહેતી હોય છે. માનસિક રીતે પડી ભાંગવું અને સામાજિક રીતે કલંકીત થવું સામાન્ય છે. તેમને લાગેલો આતંકવાદીનો ડાઘ નિર્દોષ છૂટ્યા પછી પણ જળવાઈ રહે છે. જ્યારે પણ આતંકવાદી હુમલા થાય છે ત્યારે પોલીસ અને સામાન્ય લોકો દ્વારા તેમને શંકાની નજરે જોવામાં આવે છે. તેમને રોજગાર મેળવવામાં અને જાળવવામાં તકલીફ પડે છે. તેઓ ઘણીવાર આધારહીન બની જાય છે અને ગરીબીમાં જીવન ગુજારે છે. સામાજિક સ્તરે જ્યારે પણ આ કાયદાનો ખોટો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે લોકોમાં કાયદા પ્રત્યે અવિશ્વસનીયતા બને છે. વ્યક્તિને નિર્દોષ સાબિત કરવામાં વર્ષો લાગી જાય છે અને ત્યાં સુધી તેને જેલમાં રહેવું પડે છે. અમુક સમુદાયને નિશાન બનાવવાથી સમાજમાં ભાગલા પડે છે. મુસ્લિમ સમુદાયમાં એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે કે તેમના પર હુમલા કરવામાં આવી રહ્યા છે અને સરકારી તંત્ર કોમવાદી પરીબળો સાથે મળીને કાર્ય

કરે છે. યુ.એ.પી.એ. જેવા કાયદાનો દુરુપયોગ આદિવાસીઓને, સમાજથી વધારે દૂર કરે છે. આમ, આતંકવાદ વિરોધી કાયદાઓનો અયોગ્ય ઉપયોગ ભારતની બિનસાંપ્રદાયિકતાને નકારાત્મક રીતે અસર કરે છે.

ભલામણો

• કાયદા અને નીતિમાં બદલાવ

યુ.એ.પી.એ. અને રાજ્ય સરકારના અન્ય કેટલાક આતંકવાદી વિરોધી કાયદાનો ખોટો ઉપયોગ, ભારતની બિનસાંપ્રદાયિકતા અને લોકશાહીને ઠેસ પહોંચાડે છે. છતાં એવું સાબિત થયું નથી કે આવા કાયદાઓ આતંકવાદને રોકવા કે ટાળવા માટે જરૂરી છે. આવા કાયદાઓને હટાવી લેવાની જરૂર છે અને જો હટાવવા મુશ્કેલ હોય તો તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે કે જેથી તેનો ઉપયોગ ખોટી રીતે થઈ ન શકે. હાલની આતંકવાદ અને આતંકવાદી સંસ્થાઓની વ્યાખ્યા, શકમંદની ધરપકડ, પુરાવાનું માનક અને જામીનની પ્રક્રિયા જેવી જોગવાઈઓ અંગે પુનઃવિચાર કરવાની જરૂર છે. જે લોકો નિર્દોષ છૂટી ગયા છે તેમને ભરપાઈ આપવામાં આવે અને પુનઃવસન માટે સહયોગ કરવામાં આવે તે પણ જરૂરી છે. આ માટે માત્ર નાણાકીય સહયોગ નહીં, પરંતુ રોજગાર, માનસિક અને ભૌતિક પુનઃવસન, અધિકૃત રીતે માફી અને આવું બીજી વાર ન થાય તેની ખાતરી સામેલ છે.

• વર્તમાન કાયદા અને નીતિઓનો યોગ્ય અમલ

ત્રાસવાદ સંબંધી લોકોની એકતરફી માન્યતા ઘણી વાર શકમંદને ન્યાય મેળવવામાં તકલીફ કરે છે. ઘણા વકીલો, આતંકવાદના શકમંદનો કેસ હાથમાં લેતાં ડરે છે, કારણ કે તેનાથી તેઓ પર પણ ત્રાસવાદ-સહયોગી અને રાષ્ટ્ર-વિરોધીનું લેબલ લાગી જાય છે અને ઘણીવાર તેમને હિંસાનો પણ શિકાર બનવું પડે છે. ન્યાયિક વ્યવસ્થાએ એવા વકીલોના યુનિયન પર કડક કાર્યવાહી કરવાની જરૂર છે કે જેમણે આતંકવાદના શકમંદ વ્યક્તિનો કેસ ન લડવા માટે પ્રસ્તાવ પાસ કર્યો હોય. વળી, આતંકવાદના શકમંદને બચાવવા હેતુ વકીલોને યોગ્ય પ્રશિક્ષણ મળતું નથી જેનાથી ખોટી સજા થતી હોય છે. આવા કાયદાઓ અંગે પુનઃવિચાર કરવાની વ્યવસ્થા પણ પૂરતી નથી. ટાડા અને પોટા તો હટાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ યુ.એ.પી.એ.માં ઘણી જોગવાઈઓ ઉમેરવામાં આવી છે જેનાથી ટાડા અને પોટાને હટાવવાનો ઉદ્દેશ પૂરો થતો નથી. હાલમાં, રાજ્ય સરકાર દ્વારા બનાવવામાં આવતા આતંકવાદ વિરોધી કાનૂન માટે માત્ર કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરી લેવી પડે છે અને તેમાં રાજકીય કારણોથી નિર્ણય લેવાવાની શક્યતાઓ હોય છે.

• ભેદભાવ, હિંસા અને અન્યાય રોકવાના પ્રયાસો

ત્રાસવાદ વિરોધી કાનૂનની અમુક ખાસ સમુદાયને નિશાન બનાવવાની હકીકત એક ઊંડા સંસ્થાગત પૂર્વગ્રહની સાબિતી છે. સરકારે આવા કેસના નિકાલ માટે ઝડપી કોર્ટનું સૂચન કર્યું છે, પરંતુ તે પૂરતું નથી. ખાસ કોર્ટ ઉભી કરવી તે હંમેશાં રાજકીય નિર્ણય રહ્યો છે. તેનાથી કદાચ નિર્ણય પ્રક્રિયા ઝડપી બની શકે છે, પરંતુ પૂર્વગ્રહ અને ભેદભાવ રોકી શકાતા નથી. આતંકવાદ વિરોધી કાનૂન અંતર્ગત શકમંદ વ્યક્તિ માટે આથી એ જરૂરી છે કે સરકાર દ્વારા એક ન્યાયિક તપાસ અને કડક દેખરેખની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે. જો પુરાવાને ખોટી રીતે બનાવવામાં આવ્યા હોય અથવા ખોટી રીતે ટોર્ચરનો ઉપયોગ થતો હોય તો પોલીસ કર્મચારી પર કડક કાર્યવાહી થવી જોઈએ. પોલીસમાં બધા સમુદાયોનું પ્રતિનિધિત્વ પણ જરૂરી છે. પોલીસને માનવ અધિકારના સિદ્ધાંતો, ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, ટોળાને કાબૂ રાખવાની હળવી રીતો વગેરે અંગે પ્રશિક્ષિત કરવા પણ જરૂરી છે. ઉપરાંત, લોક જાગૃતિ અભિયાન અને જવાબદાર મિડિયા કવરેજની જરૂર છે. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને કાયદાના દુરુપયોગને રોકવા માટે એક સંતુલિત દ્રષ્ટિકોણની જરૂર છે. જેથી સરકાર દ્વારા થતાં એકતરફી પ્રચારનો જવાબ આપી શકાય.

• અલગવાના આંકડાઓનું એકત્રીકરણ અને આકલન

આતંકવાદ વિરુદ્ધ કાનૂનના દુરુપયોગના કોઈ અધિકૃત આંકડા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, યુ.એ.પી.એ. અંતર્ગત રાજ્ય સરકાર દ્વારા ધરપકડ થયેલી વ્યક્તિ અંગે કેન્દ્ર સરકાર પાસે કોઈ જાણકારી હોતી નથી. જેલના કેદીઓ વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત હોય છે, પરંતુ તેમણે આપેલા કાનૂની સહયોગ અને તેમના કન્વિક્સન રેટ અંગેની જાણકારી મળતી નથી.

ઉપસંહાર

ગરીબી, શિક્ષણ, આવાસ, યોગ્ય રોજગાર અને પૂર્વગ્રહ વગરના ન્યાય વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. ગરીબીનાં કારણોમાં આ સામાન્ય સેવાઓ મેળવવામાં મળતી તકલીફ મુખ્ય છે અને તે ગરીબીનું કારણ અને પરિણામ બંને છે. ભારતમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગરીબી ઘટી રહી છે. (સ્ત્રોત: રાજ્ય મલ્લોત્રા, ૨૦૧૪, ઇન્ડિયા પબ્લિક પોલિસી રિપોર્ટ ૨૦૧૪, ન્યુ દિલ્લી, ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ), પરંતુ તે ખાસ ક્ષેત્રોમાં (ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ, બિહાર અને ઓરિસ્સા) અને ખાસ સામાજિક સમૂહ (દલિત, આદિવાસી, મુસ્લિમ, જમીનવિહોણા શ્રમિક, મહિલા વગેરે)માં વધી રહી છે. આ વલણ, મૂળભૂત સેવાઓમાં થતા ભેદભાવનું સૂચક છે અને આ દિશામાં જરૂરી પગલાં લેવાં મહત્વનાં છે.

સ્ત્રીઓ પરની જાતીય હિંસાને લગતા ફોજદારી કાયદાઓ

સ્ત્રીઓના લાંબા સંઘર્ષ અને કાયદો ઘડનારાઓ સાથે અનેક વખત ચર્ચા-વિચારણાઓ બાદ બળાત્કારના કાયદામાં કેટલાક સુધારા કરવામાં આવ્યા, જે ફોજદારી કાયદા(સુધારા)અધિનિયમ,૧૯૮૩ [Criminal Law (Amendment) Act 1983] તરીકે ઓળખાય છે. આ સુધારા હેઠળ બળાત્કારને લગતા કાયદાના કેટલાક મહત્વના સુધારાઓ અહીં 'સહિયર સ્ત્રી સંગઠન'નાં **સુશ્રી વૃષ્ટિ શાહ** દ્વારા આપવામાં આવ્યા છે.

સ્ત્રીઓ પરની જાતીય હિંસા સામેના ફોજદારી કાયદાઓમાં નારીઆંદોલનોના પ્રયત્નોને પરિણામે વખતોવખત સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે. ૮૦ના દાયકામાં મથુરા બળાત્કાર કેસ નામે જાણીતા બનેલા કેસના સંદર્ભમાં દેશભરમાં સ્ત્રીઓના આંદોલનો થયા. મથુરામાં સગીરવયની એક છોકરી પર પોલીસ સ્ટેશનમાં પોલીસોએ સામૂહિક બળાત્કાર કર્યો હતો. આ કેસ નીચલી કોર્ટથી હાઇ કોર્ટ, અને ત્યારબાદ સુપ્રીમ કોર્ટમાં ગયો અને સુપ્રીમ કોર્ટે જ્યારે મહારાષ્ટ્ર હાઇ કોર્ટના ચુકાદાને ઉલટાવીને જણાવ્યું કે, બળાત્કાર થયો નથી, પરંતુ છોકરીએ સંબંધ બાંધવાની સહમતી આપી હશે, કારણ કે છોકરી અગાઉ પણ બીજા યુવક સાથે સંબંધ ધરાવતી હોઇ તે કુંવારી ન હતી. વળી, તેના શરીર પર ઇજાના નિશાન ન હોવાથી તેણે વિરોધ કર્યો હશે એમ કહી શકાય નહીં ત્યારે સુપ્રીમ કોર્ટના આવા વલણથી દેશભરની સ્ત્રીઓનો આકોશ ફાટી નીકળ્યો. આ તો જાણે વાડ જ ચીભડા ગળે તેવું થયું !

ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતના આવા ચુકાદાથી આઘાત પામીને દિલ્હીની લૉ-કૉલેજના ત્રણ પ્રોફેસરોએ તેનો વિરોધ કરતો પત્ર સુપ્રીમ કોર્ટને લખ્યો અને ત્યારબાદ દેશભરમાં અલગ-અલગ શહેરોમાં આ ચુકાદાનો વિરોધ કરી કેસ ફરીથી ચલાવા માટેની માગણી સાથે સ્ત્રીઓ રસ્તા પર ઉતરી આવી. તેમનો સવાલ હતો કે, પોલીસ ચોકીમાં હથિયારધારી પોલીસો સામે વિરોધ કરવાની તાકાત, સગીર વયની છોકરી કઈ રીતે બતાવી શકે અને તેને પોતાની પસંદગીના યુવક સાથે સંબંધ હોય તેનો અર્થ એવો તો ન જ કરી શકાય કે તેણે પોલીસોને સહમતી આપી હશે.

સ્ત્રીઓના લાંબા સંઘર્ષ અને કાયદો ઘડનારાઓ સાથે અનેક વખત

ચર્ચા-વિચારણાઓ બાદ બળાત્કારના કાયદામાં કેટલાક સુધારા કરવામાં આવ્યા, જે ફોજદારી કાયદા(સુધારા)અધિનિયમ,૧૯૮૩ [Criminal Law (Amendment) Act 1983] તરીકે ઓળખાય છે. આ સુધારા હેઠળ બળાત્કારને લગતા કાયદામાં નીચે મુજબના નવા મુદ્દાઓ ઉમેરવામાં આવ્યા:

- (૧) કસ્ટોડિયલ બળાત્કારને વધુ ગંભીર પ્રકારનો ગુનો ગણવામાં આવ્યો. એનો અર્થ એ કે, પોલીસ સ્ટેશન, જેલ, રિમાન્ડ હોમ કે એવું કોઈ અન્ય સ્થળ કે જેમાં સ્ત્રી જેની કસ્ટડી(રક્ષણ) હેઠળ હોય તેવા અધિકારી દ્વારા કરવામાં આવતા બળાત્કારને વધુ ગંભીર ગુનો ગણવામાં આવ્યો. આ પ્રકારના કેસમાં જો સંબંધ થયો છે એવું કહેવામાં આવે અને સ્ત્રી કહે કે તેણે સહમતી આપી નથી તો સ્ત્રીએ સહમતી આપી છે એવું સાબિત કરવાની જવાબદારી આરોપીની રહેશે.
- (૨) ફોજદારી કાયદામાં કલમ-૨૨૮(એ) ઉમેરવામાં આવી જે મુજબ પીડિત સ્ત્રીનું નામ કે ઓળખ જાહેર થાય તેવી કોઈ પણ માહિતી છાપવાને કે રજૂ કરવાને ગુનો ગણવામાં આવ્યો.
- (૩) કલમ-૩૨૭(૨) હેઠળ જણાવવામાં આવ્યું કે બળાત્કારની ન્યાયી પ્રક્રિયા કોર્ટમાં બંધ બારણે (ઇન કેમેરા) ચલાવવામાં આવશે.

જો કે, આ સુધારામાં સ્ત્રી-સંગઠનોની કાયદા અંગેની ઘણી બધી માગણીઓ સ્વીકારવામાં ન આવી. પરિણામે, વખતોવખત સ્ત્રી-સંગઠનોએ બળાત્કાર અને અને તમામ પ્રકારની જાતીય હિંસાઓને લગતા કાયદાઓમાં સુધારો કરવાની રજૂઆતો કરી.

દિલ્હી બળાત્કાર કેસ

૧૭ ડિસેમ્બર ૨૦૧૨ના રોજ દિલ્હીમાં એક યુવતી પર થયેલા સામૂહિક બળાત્કાર બાદ ફરી એક વાર લોકોનો રોષ રસ્તા પર જોવા મળ્યો. પોલીસ અને સરકારનું વલણ, કાયદાની મર્યાદાઓ, કાનૂની પ્રક્રિયાની ખામીઓ વગેરે અંગે મોટા પાયે જાહેર ચર્ચાઓ શરૂ થઈ. સરકારને જસ્ટિસ જે.એસ.વર્માના પ્રમુખપદે બળાત્કારના કાયદામાં સુધારો કરવા એક કમિટી નિમવાની ફરજ પડી. વર્ષોથી આ મુદ્દા પર કામ કરતાં સ્ત્રી-સંગઠનોએ રાત-દિવસ એક કરી પોતાનાં સૂચનો મોકલી આપ્યાં. આ સમિતિએ ૨૮ દિવસના ટૂંકાગાળામાં જ પોતાનો

રિપોર્ટ સરકારને આપ્યો, જેના આધારે સરકારે ફોજદારી કાયદામાં સુધારા કરતો વટહુકમ બહાર પડ્યો અને ત્યારબાદ ૨ એપ્રિલ ૨૦૧૩ના રોજ ફોજદારી કાયદા(સુધારા)અધિનિયમ-૨૦૧૩ [Criminal Law(Amendment) Act 2013] પસાર કરવામાં આવ્યો. જો કે, આ વખતે પણ સ્ત્રી-સંગઠનોની તમામ માગણીઓ અને જસ્ટિસ વર્મા કમિટીની તમામ ભલામણોનું પ્રતિબિંબ આ કાયદામાં ન પડ્યું. તેમ છતાં, ઘણા મહત્વના અને લાંબાગાળાની અસર પડે એવા સુધારા આ કાયદામાં કરવામાં આવ્યા, સાથે સાથે ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા (કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસીજર)માં અને ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ (ઇન્ડિયન એવિડેન્સ એક્ટ)માં પણ સુધારા કરવામાં આવ્યા.

કાયદામાં કરવામાં આવેલ કેટલાક મહત્વના સુધારાઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) જાતીય હિંસાના ગુનાઓની ફરિયાદ ન નોંધનાર પોલીસ કર્મચારીને કલમ ૧૭૬-એ હેઠળ સજા

જો સ્ત્રી પરની જાતીય હિંસાને લગતા ગુનાઓ જેમ કે એસિડ એટેક (કલમ-૩૨૬ (એ) અને (બી)), જાતીય સતામણીને

લગતા ગુનાઓ (કલમ-૩૫૪ (એ) (બી)), વ્યક્તિના ખરીદ-વેચાણને લગતા ગુના (કલમ-૩૭૦), બળાત્કારને લગતા ગુના (કલમ-૩૭૬ (એ થી ઈ)) અને છેડતી (કલમ-૫૦૯) હેઠળ શિક્ષાપાત્ર હોય તેવા ગુનાની માહિતી નોંધવામાં નિષ્ફળ જાય તો તે પોલીસ કર્મચારી કલમ ૧૭૬-એ હેઠળ ૬ મહિના કરતાં ઓછી નહીં, પરંતુ ૨ વર્ષ સુધી વધારી શકાય તેવી સખત જેલની સજા અને દંડને પાત્ર રહેશે.

(૨) હોસ્પિટલ, પીડિત સ્ત્રીને સારવાર ન આપે તો કલમ-૧૭૬ (બી)

કોઈ પણ સરકારી કે ખાનગી હોસ્પિટલના ઇન્ચાર્જ, પીડિત સ્ત્રીને સારવાર આપવાની ના પાડે તો તે ઇન્ચાર્જને કલમ-૧૭૬(બી) હેઠળ ૧ વર્ષની સજા અને દંડ થઈ શકે.

(૩) એસિડ એટેક

એસિડ એટેક દ્વારા સ્ત્રીને નુકસાન પહોંચાડવા કે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે કલમ-૧૨૬(એ) અને (બી)નો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો.

જો સ્ત્રીને એસિડ દ્વારા ઇજા પહોંચે તો કલમ-૧૨૬(એ) મુજબ ૧૦ વર્ષ કરતાં ઓછી નહીં અને આજીવન કારાવાસ સુધી લંબાવી શકાય તેવી સજા અને દંડ કરવામાં આવશે. આ દંડની રકમ, પીડિત સ્ત્રીને તબીબી સારવાર માટેના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે ઉચિત અને વાજબી હોય તેટલો હશે.

જો એસિડ ફેંકવાથી સ્ત્રીને ઇજા ન પહોંચે તો પણ, ઇજા પહોંચાડવાના ઇરાદાથી ફેંકવાનો કે આપવાનો પ્રયાસ પણ કરે તો તેને પણ કલમ-૧૨૬ (બી) મુજબ ઓછામાં ઓછી ૫ વર્ષ, અને ૭ વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય તેવી સજા અને દંડ કરવામાં આવશે.

(૪) છેડતી અને જાતીય સતામણી

છેડતી અને જાતીય સતામણીને લગતી કલમ-૩૫૪માં સુધારો કરી તેમાં ૩૫૪ એ થી સી સુધી નવી કલમો ઉમેરવામાં આવી. આ ઉમેરો, જાતીય હિંસાના સ્ત્રીઓના વાસ્તવિક અનુભવોને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યો છે અને તે ખૂબ મહત્વનો છે.

કલમ-૩૫૪ (એ)માં જાતીય સતામણીની વ્યાખ્યા અને તેના ગુના દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જે મુજબ પુરુષ નીચે દર્શાવેલાં

કૃત્યોમાંનું કોઈ પણ કૃત્ય કરે તો તે જાતીય સત્તામણીના ગુના માટે દોષિત ઠરશે.

- (૧) સ્ત્રીને સ્વીકાર્ય ન હોય તેવા શારીરિક સંપર્ક અને સ્પષ્ટ બિન-આમંત્રિત જાતીય માગણી અથવા
- (૨) જાતીય સંબંધની માગણી કે વિનંતી કરવી.
- (૩) સ્ત્રીની ઈચ્છા વિરુદ્ધ નગ્ન-કામચેષ્ટા (અશલીલ ચિત્રો વગેરે) બતાવવી.
- (૪) જાતીય સંદર્ભવાળી કૉમેન્ટ કરવી.

ઉપર જણાવેલ કૃત્ય (૧)(૨)(૩) માટે ૩ વર્ષ સુધીની સજા અને દંડ, તેમ જ કૃત્ય (૪) માટે ૧ વર્ષની સજા અને દંડ થશે.

૩૫૪(બી)માં સ્ત્રીના કપડાં ઉતારી લેવાના હેતુસર હુમલો અથવા ગુનાહિત બળનો ઉપયોગ (Disrobe) કરવાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઘણી વખત સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરવામાં ન આવે પણ તેને કે તેના કુટુંબના સભ્યોને શરમજનક સ્થિતિમાં મૂકવા તેને જાહેરમાં નિર્વસ્ત્ર હાલતમાં મૂકવામાં આવે. તે વખતે આ કલમ લાગુ પડે.

૩૫૪ (સી) - અંગત કૃત્યમાં રોકાયેલી સ્ત્રીને જુએ અથવા તેનો ફોટા પાડે (Voyeurism), કપડાં બદલતી, સ્નાન કરતી કે એવી કોઈ પણ અંગત ક્રિયા કે જે, સ્ત્રી એકાંતમાં કરતી હોય તેવા સમયે તેને જોવી કે તેના ફોટા પાડવા વગેરેનો સમાવેશ આ કલમમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૩૫૪ (ડી) - પીછો કરવો (Stalking)

ઘણી વખત હેરાન કરનાર વ્યક્તિ સીધો શારીરિક સ્પર્શ કે હુમલો નથી કરતો, પણ સ્ત્રીની ઈચ્છા વિરુદ્ધ પીછો કરીને તેને ભયભીત કરે છે. આ પ્રકારના વર્તન સામે આ કલમનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

(૫) બળાત્કારની પિતૃસત્તાક વ્યાખ્યામાં ફેરફાર

પ્રસ્તુત સુધારો ખૂબ મહત્વનો છે. આ સુધારો આવતા પહેલાં કાયદા મુજબ સ્ત્રીના યોનિમાર્ગમાં પુરુષનું લિંગ પ્રવેશે તેને જ બળાત્કાર ગણવામાં આવતો હતો. પરંતુ, પુરુષના લિંગ સિવાય શરીરનો કોઈ પણ ભાગ, લાકડી વગેરેનો સ્ત્રીના યોનિમાર્ગ કે અન્ય કોઈ ભાગમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવે તો તેને બળાત્કાર ગણવામાં આવતો નહોતો. જો કે, સ્ત્રી માટે તો તે એટલું જ પીડાજનક અને ક્યારેક જીવલેણ સાબિત થતું.

જેમ કે, દિલ્લી બળાત્કાર કેસમાં પીડિતા યુવતીનું મૃત્યુ કાયદા મુજબની વ્યાખ્યા પ્રમાણેના બળાત્કાર એટલે કે પુરુષનું લિંગ પ્રવેશવાથી નહિ, પરંતુ બળાત્કારીઓએ લોખંડનો સળિયો તેના યોનિમાર્ગમાં નાખ્યો તેથી થયું હતું.

બળાત્કારની આ વ્યાખ્યા સ્ત્રી વિરોધી પિતૃસત્તાક મૂલ્યો પર આધારિત હતી, કારણ કે બળાત્કારના ગુનાને સ્ત્રીના પોતાના શરીર પર પોતાના અધિકારના ભંગ તરીકે નહીં પરંતુ, સ્ત્રીની પવિત્રતા પરના હુમલા તરીકે જોવામાં આવતી હતી. સ્ત્રી-સંગઠનોએ આ અંગે સતત અને વારંવાર માગણી કરી કે, બળાત્કાર તે પવિત્રતા પરનો હુમલો નહીં પરંતુ, સ્ત્રીના શરીરની અખંડિતતા (બોડિલિઈન્ટિગ્રિટી) અને અધિકાર પરનો હુમલો છે. તેનો આ સુધારમાં પ્રથમવાર કલમ-૩૭૫(એ)(બી)(સી)(ડી) દ્વારા સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

કલમ-૩૭૫ (એ) મુજબ, કોઈ પુરુષ, સ્ત્રીના યોનિમાર્ગમાં જ નહીં, પરંતુ મોઢામાં, મૂત્રમાર્ગમાં કે મળદ્વારમાં કોઈ પણ સીમા સુધી લિંગનો પ્રવેશ કરાવે અથવા બીજી વ્યક્તિ સાથે સ્ત્રીને આવું કરાવે તો તેને બળાત્કાર ગણવામાં આવે છે.

કલમ-૩૭૫(બી) મુજબ, લિંગ સિવાય શરીરનો બીજો કોઈ ભાગ અથવા કોઈ પણ વસ્તુ (જેમ કે, લાકડી, સળિયો, પથ્થર વગેરે)નો પ્રવેશ સ્ત્રીના યોનિમાર્ગમાં, મૂત્રમાર્ગમાં કે મળદ્વારમાં કોઈ પણ સીમા સુધી કરે કે બીજા પાસે કરાવે તેનો સમાવેશ કરેલો છે.

કલમ-૩૭૫(સી)માં, સ્ત્રીના શરીરના કોઈ પણ ભાગને પોતાના હાથ વડે યોનિમાર્ગમાં, મૂત્રમાર્ગમાં કે મળદ્વારમાં કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા કરાવે તો તેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

કલમ-૩૭૫(ડી)માં, મોઢા દ્વારા સ્ત્રીના શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં પ્રવેશ કરે કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા કરાવે તેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

(૬) બળાત્કાર કયા સંજોગોમાં ગણાશે?

- **પ્રથમ:** તેણીની ઈચ્છા વિરુદ્ધ
- **બીજું:** તેણીની સંમતિ વગર
- **ત્રીજું:** તેણીને અથવા બીજી કોઈ વ્યક્તિ કે જેમાં તેણીની હિત

ધરાવતી હોય તેને, મૃત્યુ અથવા વ્યથાના ભયમાં મૂકીને તેની સંમતિ મેળવવામાં આવી હોય ત્યારે તેની સંમતિથી.

- **ચોથું:** જ્યારે તે પુરુષ એમ જાણતો હોય કે પોતે આવી સ્ત્રીનો પતિ નથી અને સ્ત્રી પોતે જેની સાથે કાયદેસર રીતે પરણી હોય અથવા પરણી હોવાનું માનતી હોય, એવો અન્ય પુરુષ છે એમ માનીને સ્ત્રીએ સંમતિ આપી હોય ત્યારે, તેણીની સંમતિથી.
- **પાંચમું:** મગજની અસ્થિરતા અથવા નશાને લીધે અથવા તે પુરુષ સ્વયં અથવા અન્ય વ્યક્તિ મારફતે, બેશુદ્ધ બનાવે તેવા અથવા બિન-આરોગ્યપ્રદ પદાર્થ આપવાને કારણે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ જેના માટે તે સંમતિ આપે છે, તેના પ્રકાર અને પરિણામ સમજવાને સક્ષમ ન હોય, ત્યારે આવી અન્ય વ્યક્તિની સંમતિથી.
- **છઠ્ઠું:** સંમતિથી અથવા સંમતિ વગર, જ્યારે તેણી અઢાર વર્ષ કરતાં ઓછી વયની હોય.
- **સાતમું:** જ્યારે તે વાતચીતથી સંમતિ આપવા અસક્ષમ હોય. (દા.ત. બોલી કે સાંભળી શકતી ન હોય)

(૭) ૩૭૬ બળાત્કાર માટેની શિક્ષા

- (૧) બળાત્કારના સામાન્ય કેસમાં સખત કેદની સજા સાત વર્ષ કરતાં ઓછી નહીં, પણ જેને આજીવન કારાવાસ સુધી લંબાવી શકાશે, અને સાથે દંડને પાત્ર પણ રહેશે.
- (૨) ૩૭૬ (૨)માં વધુ ગંભીર પ્રકારના બળાત્કારના ગુનાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને નીચે જણાવેલ ૧ થી ૧૪ એન સંજોગોમાં જો બળાત્કાર કરવામાં આવે તો તેને સખત કારાવાસ કે જે ૧૦ વર્ષ કરતાં ઓછો ન હોય, કે જેને આજીવન કારાવાસ સુધી વિસ્તારી શકાય તેટલી શિક્ષાને પાત્ર, આજીવન કારાવાસનો અર્થ વ્યક્તિનું બાકી રહેલું કુદરતી જીવન, અને તેની સાથે દંડને પાત્ર ઠરશે.
૧. જે કોઈ પોતે પોલીસ-અધિકારી હોવા છતાં, પોતાના પોલીસ સ્ટેશનની હદમાં, કોઈ પણ પોલીસ સ્ટેશનની અંદર કે પોતાની અથવા પોતાના હાથ નીચેના કર્મચારીની કસ્ટડીમાં રહેલી સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરે.
૨. જે કોઈ જાહેર નોકર હોવા છતાં પોતાની અથવા પોતાના હાથ નીચેના કર્મચારીની કસ્ટડીમાં રહેલી સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરે.
૩. સશત્ર દળોનો સભ્ય કે જેને કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકાર

દ્વારા જે વિસ્તારમાં ફરજ પર મૂકવામાં આવ્યો હોય ત્યાંની સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરે.

૪. જે કોઈ વ્યક્તિ જેલ, રિમાન્ડ હોમ અથવા જે-તે સમયમાં અમલી હોય તેવા કોઈ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ અપાયેલા જાપ્તાના અન્ય સ્થળ અથવા સ્ત્રીઓની કે બાળકો માટેની સંસ્થાના સંચાલક અથવા સંસ્થામાં કોઈ અંતેવાસી સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરે.
૫. જે કોઈ, હોસ્પિટલના સંચાલક અથવા કર્મચારી વર્ગનો હોય અને તે હોસ્પિટલમાં સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરે.
૬. સ્ત્રીનાં સગાં, વાલી કે શિક્ષક અથવા એવા કોઈ સ્થાન પર હોય કે જે, તે સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કે તેના પર સત્તા ધરાવતા હોય તેની પર બળાત્કાર કરે.
૭. જે કોઈ, કોમી અથવા સાંપ્રદાયિક હિંસાના સમયે સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરે.
૮. જે કોઈ સ્ત્રી ગર્ભવતી છે તે જાણવા છતાં તેણી ઉપર બળાત્કાર કરે.
૯. જે કોઈ સ્ત્રી સોળ વર્ષ કરતાં નીચેની વયની હોવા છતાં બળાત્કાર કરે.
૧૦. જે કોઈ સંમતિ આપવા અસક્ષમ હોય તેવી સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરે.
૧૧. જે કોઈ સ્ત્રી ઉપર નિયંત્રણ અથવા વર્ચસ્વની સ્થિતિ ધરાવતો હોય તે આવી સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરે.
૧૨. જે કોઈ સ્ત્રીની માનસિક અથવા શારીરિક અસક્ષમતાનો લાભ લઈ આવી સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરે.
૧૩. જે કોઈ બળાત્કાર કરતી વખતે ગંભીર શારીરિક ઇજા અથવા અંગ-વિચ્છેદ અથવા વિકૃત અથવા સ્ત્રીના જીવનને ભયમાં મૂકે અથવા
૧૪. જે કોઈ એકથી વધારે વાર અથવા વારંવાર સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરે.

૩૭૬(એ) જો બળાત્કારને કારણે પીડિતાનું મૃત્યુ થાય અથવા તે નિર્જીવ (કૉમા) હાલતમાં મુકાય તેની શિક્ષા

જે કોઈએ, કલમ-૩૭૬(૧) અથવા પેટા-કલમ (૨) અન્વયે શિક્ષા આપતો ગુનો કર્યો હોય અને એવા દુષ્કર્મ દરમ્યાન એવી ઇજા પહોંચાડે કે જેના પરિણામે સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય અથવા સ્ત્રીને નિર્જીવ હાલતમાં (કૉમામાં) લાવી મૂકે તેને ૨૦ વર્ષથી ઓછી ન હોય તેટલી સખત કારાવાસની શિક્ષા કે જેને આજીવન કારાવાસ સુધી લંબાવી શકાશે, અહીં આજીવન કારાવાસનો

અર્થ વ્યક્તિના બાકી રહેલા કુદરતી જીવન સુધીનો કારાવાસ, અથવા દેહાંત-દંડ.

૩૭૬(બી) વિયોજન દરમ્યાન પતિ દ્વારા તેની પત્ની સાથે જાતિય સંભોગ

જે કોઈ પુરુષ વિયોજનના હુકમનામા અન્વયે અથવા અન્યથા પોતાનાથી અલગ રહેતી હોય તેવી પોતાની પત્ની સાથે તેણીની સંમતિ વગર જાતિય સંભોગ કરે તેને કોઈ પણ પ્રકારના કારાવાસની શિક્ષા કે જે ૨ વર્ષ કરતાં ઓછી ન હોય પણ જેને ૭ વર્ષ સુધી વિસ્તારી શકાશે અને સાથે દંડને પાત્ર પણ રહેશે.

૩૭૬(સી) સત્તામાં હોય તેવી વ્યક્તિ દ્વારા જાતિય સંભોગ

(એ) અધિકૃત અથવા વિશ્વાસ આધારિત સંબંધ ધરાવતી સ્થિતિમાં હોય અથવા

(બી) જાહેર નોકર હોય અથવા

(સી) જે કોઈ જેલ, રિમાન્ડ હોમ અથવા અન્ય જાપ્તા માટેના કોઈ સ્થળ કે, જે-તે સમયે અમલી હોય તેવા કોઈ પણ કાયદા અન્વયે પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હોય, અથવા સ્ત્રીઓ અને બાળકોની સંસ્થાનો નિરીક્ષક અથવા સંચાલક હોય, અથવા

(ડી) હોસ્પિટલના વ્યવસ્થાપક અથવા હોસ્પિટલના કર્મચારીગણ હોય,

આવી સ્થિતિ (હોદ્દા) અથવા વિશ્વાસ આધારિત સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિ તેની સત્તાનો દુરુપયોગ કરીને જાપ્તામાં અથવા તેની સંભાળ/હવાલામાં અથવા પરિસરમાં હાજર રહેલી કોઈ પણ સ્ત્રીને લલચાવીને અથવા ફોસલાવીને તેણીની સાથે જાતિય સંભોગ કરે તેને સખત કારાવાસની શિક્ષા કરી શકાશે, કે જે ૫ વર્ષ કરતાં ઓછી ન હોય, જેને ૧૦ વર્ષ સુધી લંબાવી શકાશે અને દંડને પાત્ર રહેશે.

૩૭૬(ડી) સામૂહિક બળાત્કાર

જ્યારે એક અથવા એકથી વધુ વ્યક્તિઓ સમૂહમાં મળીને સ્ત્રીનો બળાત્કાર કરે અથવા તેઓના સામાન્ય ઈરાદાના સ્વરૂપમાં કરવામાં આવ્યું હોય તો ત્યાં આમાંની દરેક વ્યક્તિને બળાત્કારના ગુના માટે સમાન રીતે જવાબદાર ગણવામાં આવશે કે જેને તેના એકલા દ્વારા કરવામાં આવ્યું હોય અને તે સખત કારાવાસની શિક્ષા કે જે ૨૦ વર્ષ કરતાં ઓછી ન

હોય, પરંતુ જેને આજીવન કારાવાસ એટલે કે આવી વ્યક્તિનું બાકી રહેલા કુદરતી જીવન સુધીનો રહેશે, અને દંડ સાથેની શિક્ષાને પાત્ર રહેશે.

૩૭૬(ઈ) વારંવાર ગુનાઓ માટેની શિક્ષા

જે કોઈ અગાઉની કલમ-૩૭૬ અથવા ૩૭૬(એ) અથવા કલમ-(ડી) અન્વયેના ગુનાઓ અન્વયે દોષિત સાબિત થયો હોય અને અનુગામી રીતે જણાવેલી કોઈ પણ કલમો અન્વયેના ગુના માટેની શિક્ષાનો દોષિત ઠર્યો હોય તે આજીવન કારાવાસ કે જેનો અર્થ આવી વ્યક્તિનું બાકી રહેલા કુદરતી જીવન સુધીની કારાવાસનો રહેશે અથવા દેહાંત-દંડ આપી શકાશે.

(૮) **છેડતીના કાયદાની કલમ-૫૦૮માં સુધારો**

કલમ ૫૦૮ - શબ્દો, ઇશારા વગેરે દ્વારા મર્યાદાભંગ દંડસંહિતાની કલમ-૫૦૮માં 'સાદો કારાવાસ કે જેને એક વર્ષ સુધી વિસ્તારી શકાય તેવી શિક્ષા અથવા દંડ અથવા બંને પાત્ર,' શબ્દોને સ્થાને 'સાદો કારાવાસ કે જેને ૩ વર્ષ સુધી વિસ્તારી શકાય અને દંડને પાત્ર બનશે' એવો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.

(૯) **ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા (કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસીજર)માં કરવામાં આવેલા કેટલાક સુધારાઓ**

ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા (કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસીજર)માં કરવામાં આવેલા સુધારાઓમાં કેટલાક મહત્વના સુધારાઓ, ખાસ કરીને માનસિક કે શારીરિક રીતે અસક્ષમ કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં, (કલમ ૫૪એ) ધરપકડ કરેલી વ્યક્તિને ઓળખ પરેડ વખતે, તેનું સ્ટેટમેન્ટ રેકોર્ડ કરતી વખતે (કલમ ૧૫૪, કલમ ૧૬૧, કલમ ૧૬૪) માનસિક કે શારીરિક રીતે અસક્ષમ કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે તેમની ભાષા સમજી શકે તેવા ઇન્ટરપ્રિટર કે ખાસ સહાયક શિક્ષકની હાજરીમાં મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા લેવામાં આવે અને તેનું વિડિયો રેકોર્ડિંગ પણ કરવામાં આવે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

એસિડ એટેક કે બળાત્કારની પીડિતાને તમામ પ્રકારની સરકારી કે ખાનગી હોસ્પિટલમાં તાત્કાલિક પ્રાથમિક સારવાર વિનામૂલ્યે આપવાની અને પોલીસને તે ગુના અંગે જાણ કરવાની જોગવાઈ ૩૭૫-સી હેઠળ કરવામાં આવી છે.

પંચાયતોએ માહિતી અધિકાર (આરટીઆઈ) કાયદા હેઠળ સ્વેચ્છાએ માહિતી દર્શાવવી

૧. સ્વેચ્છાએ માહિતી આપવી એટલે શું?

માગણી કરવામાં ન આવી હોય, તેમ છતાં કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા વિશેની માહિતી પૂરી પાડવી, તેને સ્વેચ્છાએ માહિતી આપવી કહે છે.

૨. માહિતી મેળવવાનો અધિકાર અધિનિયમ (રાઇટ ટુ ઇન્ફર્મેશન એક્ટ)

ગ્રામ પંચાયત સહિતનાં તમામ સરકારી એકમોને રાઇટ ટુ ઇન્ફર્મેશન એક્ટ, ૨૦૦૫ની કલમ ૪-૧(ખ) હેઠળ સ્વેચ્છાએ માહિતી આપવાની જોગવાઈમાં આવરી લેવામાં આવેલાં છે.

રાઇટ ટુ ઇન્ફર્મેશન (આરટીઆઈ) એક્ટ, નાગરિકોને ગ્રામ પંચાયતના પીઆઇઓ (પબ્લિક ઇન્ફર્મેશન ઓફિસર) પાસેથી માહિતી મેળવવાનો અધિકાર બક્ષે છે, જે મુજબ અરજી કર્યાના ૩૦ દિવસની અંદર અરજીકર્તાને માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ માહિતી, દસ્તાવેજોની નકલો, દસ્તાવેજો, કામગીરી તથા રેકોર્ડ્સનું અવલોકન કે પછી કામગીરીમાં વપરાયેલી સામગ્રીના પ્રમાણિત નમૂનાના સ્વરૂપમાં હોઈ શકે છે. ગ્રામ પંચાયત સચિવ, ગ્રામ પંચાયતના પીઆઇઓ (પબ્લિક ઇન્ફર્મેશન ઓફિસર) હોય છે. માહિતી આપવાનો ઇરાદાપૂર્વક ઇનકાર કરવામાં આવે તો આરટીઆઈ હેઠળ દંડ થઈ શકે છે. નીચે જણાવેલાં કારણોસર પીઆઇઓને રોજના ૨૫૦ રૂ. લેખે મહત્તમ ૨૫,૦૦૦ રૂ.નો દંડ થઈ શકે છે.

- ક. તર્કસંગત કારણ વિના અરજી સ્વીકારવાનો ઇનકાર કરવાથી
- ખ. તર્કસંગત કારણ આપ્યા વિના નિર્દિષ્ટ સમયમાં માહિતી ન આપવાથી
- ગ. તર્કસંગત કારણ આપ્યા વિના માહિતી આપવાનો ઇનકાર કરવો અથવા તો માહિતી આપવાનો ખોટી રીતે ઇનકાર કરવાથી
- ઘ. જાણીજોઈને ખોટી, અધૂરી કે ભ્રામક માહિતી આપવાથી
- ચ. જે માહિતી માંગવામાં આવી હોય, તેના સંબંધિત રેકોર્ડ્સનો નાશ કરવાથી
- છ. માહિતી આપવાની કામગીરી આડે કોઈ પણ પ્રકારનો અવરોધ ઊભો કરવો.

૩. સ્વેચ્છાએ માહિતી આપવાના ફાયદા

ગ્રામ પંચાયત એ જાહેર એકમ છે તથા પારદર્શી રીતે અને જવાબદારીપૂર્ણ કામગીરી કરવી એ તેની ફરજ છે. ગ્રામ પંચાયતોની કામગીરી અંગેની મહત્વપૂર્ણ માહિતી ગ્રામજનોને પહોંચાડવી એ તેનો ઉદ્દેશ્ય છે. ગ્રામ પંચાયતના પ્રમુખ, સચિવ તથા અન્ય અધિકારીઓએ ગામનાં લોકોની માગણીઓ સંતોષવી જોઈએ તથા તેમના પ્રશ્નોનો જવાબ આપવો જોઈએ. તેમણે ગ્રામ પંચાયત હેઠળ કરવામાં આવેલાં કાર્યો અને કામગીરી ન કરવા બદલનાં કારણો વ્યક્તિગત રૂપે તથા ગ્રામ સભા મારફતે જણાવવાં જોઈએ. જેમ કે, જ્યારે ગ્રામ પંચાયત હેઠળના ક્ષેત્રમાં કોઈ માર્ગ બની રહ્યો હોય તો તેનું બજેટ, માર્ગની લંબાઈ, માર્ગનું સ્થળ, કામ પૂરું થવાની સમય મર્યાદા તથા ભંડોળના સ્રોત જેવી માહિતી માંગી શકાય છે. જો આ જાણકારી સાર્વજનિક રીતે પ્રાપ્ય ન હોય તો, નાગરિકો આપમેળે અનુમાન લગાવી શકે છે, જેના કારણે ગ્રામ પંચાયત વિશે ખોટું ચિત્ર ઊપસી શકે છે. તેથી, તમામ પ્રકારની માહિતી લોકો માટે ઉપલબ્ધ કરવી તે ગ્રામજનો અને ગ્રામ પંચાયત, એમ બંને માટે લાભપ્રદ રહે છે. ઉપરાંત, ગ્રામ પંચાયત મુક્તપણે વિગતો જાહેર કરે, તો ગ્રામજનો પણ ગ્રામ પંચાયતને સહકાર આપે છે તથા મદદ પૂરી પાડે છે. જો તમામ પ્રકારની માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે, તો માહિતી મેળવવા માટે આરટીઆઈ એક્ટનો ઉપયોગ કરવાની શક્યતા ઘણી ઘટી જાય છે.

૪. કઈ માહિતી સ્વેચ્છાએ આપવાની રહે છે?

આરટીઆઈ એક્ટમાં સ્વેચ્છાએ જાહેર કરવાની માહિતી અંગે ૧૭ બાબતો નક્કી કરવામાં આવી છે, જે નીચે બોક્સમાં આપવામાં આવી છે. આ તમામ માહિતી ગ્રામ પંચાયતના નોટિસ બોર્ડ, વેબસાઇટ અને દીવાલ પર દર્શાવવી જોઈએ. ઉપરાંત, આ માહિતી ગ્રામજનો માટે ઉપલબ્ધ હોય તેવી અલગ ફાઇલમાં પણ જાળવી શકાય છે.

અહીં આપેલ ૧૭ મુદ્દાઓ ઉપરાંત ગ્રામ પંચાયત નીચે જણાવેલી વિગતો દર્શાવવા પર ધ્યાન આપી શકે છે:

- પીઆઇઓ (મોટાભાગે તે ગ્રામ પંચાયત સચિવ હોય છે) અને

માહિતીના અધિકાર અધિનિયમ (કલમ ૪-૧ ખ) હેઠળ જાહેર સંસ્થાએ જે અંગે સ્વેચ્છાએ સૂચના આપવાની રહે છે, તે મુદ્દાઓ:

૧. સંગઠન, કામગીરી અને જવાબદારીની વિગતો.
૨. અધિકારીઓ તથા કર્મચારીઓની સત્તાઓ તથા જવાબદારીઓ
૩. નિર્ણય લેતી વખતે ઉપયોગમાં લેવાતી પ્રક્રિયા
૪. કામગીરી કરવા માટે નક્કી કરવામાં આવેલા માપદંડો
૫. કામગીરી કરવા માટે ગ્રામ પંચાયતે અથવા તો તેના કર્મચારીઓએ અમલી બનાવેલા નિયમો, સૂચનાઓ, મેન્યુઅલ અને રેકૉર્ડ
૬. ગ્રામ પંચાયતના કબજા હેઠળ રાખવામાં આવેલા દસ્તાવેજોની શ્રેણીઓની વિગતો.
૭. નીતિ ઘડવા માટે કે તેનો અમલ કરવા અંગે ગ્રામજનોના પ્રતિનિધિત્વથી રચવામાં આવેલી કોઈ વ્યવસ્થાનું વર્ણન.
૮. ગ્રામ પંચાયતના ભાગ સ્વરૂપે કે તેને સલાહ-સૂચન આપવાના આશયથી બે કે તેથી વધુ સભ્યોના બનેલા બોર્ડ, પરિષદ, સમિતિ તથા અન્ય સંગઠનોની વિગતો આપવી તથા તે બોર્ડ, પરિષદ તથા સમિતિની બેઠકોમાં સામાન્ય લોકો જઈ શકે છે કે કેમ, તેમ જ તે બેઠકોની કામગીરી અંગેની માહિતી લોકોને પૂરી પાડવામાં આવે છે કે કેમ તેની વિગતો.
૯. ગ્રામ પંચાયતના અધિકારીઓ તથા કર્મચારીઓની યાદી.
૧૦. તેના દરેક કર્મચારી અને અધિકારીને મળતા વેતન વગેરેની વિગતો.
૧૧. દરેક એજન્સીને ફાળવવામાં આવેલું બજેટ, જેમાં તમામ યોજનાઓ, સૂચિત ખર્ચ અને કામગીરી સંબંધિત અહેવાલોની વિગતો આપવામાં આવી હોય.
૧૨. સબસિડી હેઠળના કાર્યક્રમોનો અમલ કરવાની પદ્ધતિ, જેમાં આવા કાર્યક્રમો માટે ફાળવાયેલું ભંડોળ તથા લાભાર્થીઓની વિગતો સામેલ હોય.
૧૩. તેના દ્વારા આપવામાં આવેલી પરવાનગી અને અધિકારો વગેરે મેળવનારા લોકોની વિગતો.
૧૪. ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપે જાળવવામાં આવેલી માહિતી વિશેની વિગતો.
૧૫. માહિતી મેળવવા માટે નાગરિકો પાસે ઉપલબ્ધ સુવિધાઓનું વર્ણન, જેમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના કામગીરીના કલાકોની પણ વિગતો સામેલ હોય.
૧૬. પીઆઇઓ (જન સૂચના અધિકારી - પબ્લિક ઇન્ફર્મેશન ઓફિસર)નાં નામ, હોદ્દો તથા અન્ય વિગતો.
૧૭. અન્ય જરૂરી માહિતી.

જેમને અરજી કરી શકાય તેવા અધિકારીનું નામ અને હોદ્દો. (મુદ્દો-૧૬)

- સ્થાયી સમિતિના સભ્યો અને એસએમસી, વીએચએસએનસી વગેરે જેવા જાહેર કાર્યક્રમો હેઠળ રચાયેલી સામુદાયિક સંસ્થાઓના સભ્યોનાં નામો દર્શાવવાં. (મુદ્દો-૮)
- યોજના અનુસાર લાભાર્થીઓની યાદી, જેમાં લાભાર્થીનું નામ, પિતાનું નામ અને છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં ચૂકવાયેલી રકમ દર્શાવાઈ હોય. (મુદ્દો-૧૨)
- કરવામાં આવી રહેલાં મુખ્ય કાર્યોની યાદી, જેમાં કામગીરીનું નામ, કાર્યનું સ્થળ, બાંધકામની સમય-મર્યાદા, ખર્ચાયેલી રકમ અને કોન્ટ્રાક્ટર (જો હોય, તો)નું નામ વગેરે સામેલ હોય.
- સ્વેચ્છાએ માહિતી દર્શાવવા માટે ગ્રામ પંચાયત, શાળા, આંગણવાડી, આરોગ્ય કેન્દ્ર વગેરેને પણ પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે. જેમ કે, આરોગ્ય કેન્દ્ર વિના મૂલ્યે ઉપલબ્ધ દવાઓના સ્ટોક, વીએચએસએનસીને ફાળવાયેલા ભંડોળ વગેરે વિગતો દર્શાવી શકે છે. શાળા, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, એસએમસીની બેઠકની કામગીરી અને ફાળવાયેલા ભંડોળની વિગતો દર્શાવી શકે છે. અન્ય સંસ્થાઓ પણ આ પ્રકારે માહિતી પૂરી પાડી શકે છે.

૫. ગ્રામ સભામાં સ્વેચ્છાએ માહિતી પૂરી પાડવી

ગ્રામ સભા એ માહિતી પૂરી પાડવા માટેનું મહત્વનું સ્થળ છે. ગ્રામ સભામાં લોકો સરળતાથી સમજી શકે તેવી ભાષામાં માહિતી પૂરી પાડવી જોઈએ.

૬. ગ્રામ પંચાયતની વેબસાઇટ દ્વારા સ્વેચ્છાએ માહિતી પૂરી પાડવી

ગ્રામ પંચાયતની વેબસાઇટનો ઉપયોગ આરટીઆઇ એક્ટ હેઠળ સ્વેચ્છાએ માહિતી પૂરી પાડવા માટે તથા ગ્રામજનોને અન્ય મહત્વની માહિતી પૂરી પાડવા માટે કરી શકાય. આ માટે એરિયા પ્રોફાઇલર અને નેશનલ પંચાયત પોર્ટલનો ઉપયોગ કરી શકાય. એરિયા પ્રોફાઇલરમાં ગ્રામ પંચાયત, તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન, પ્રવાસ સ્થળો, પરિવાર રજિસ્ટર, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની વિગતો, કર્મચારીઓની વિગતો, સ્થાયી સમિતિઓની વિગતો વગેરે જેવી માહિતી દર્શાવી શકાય છે. નેશનલ પંચાયત પોર્ટલમાં ગ્રામ પંચાયતના પેજ પર વિવિધ અહેવાલો રજૂ કરી શકાય છે. સામાજિક સુરક્ષા યોજનાઓ માટેનાં જરૂરી ફોર્મ, ટેન્ડર વિશે માહિતી, ગ્રામ સભા અંગેની નોટિસ, કર ઉપરાંત જેમણે કર

ચૂકવવાનો હોય તે લોકોની યાદી વગેરે વિગતો પણ ગ્રામ પંચાયતના રહેવાસીઓ માટે મૂકવી જોઈએ. ગ્રામ પંચાયતે તેની પોતાની વેબસાઇટ સિવાય, મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ કાનૂન (મનરેગા) માટે નરેગાસોફ્ટ જેવી ખાસ વેબસાઇટો દ્વારા પણ વિવિધ એમઆઇએસમાં માહિતી અપલોડ કરવી જોઈએ.

૭. રાઇટ ટુ ઇન્ફર્મેશન એક્ટનો અસરકારક અમલ સુનિશ્ચિત કરવો

આરટીઆઇ એક્ટનો અસરકારક અમલ સુનિશ્ચિત કરવા માટે ગ્રામ પંચાયતના પ્રમુખ અને સચિવે નીચે મુજબની કામગીરી કરવી જોઈએ:

- સ્વેચ્છાએ વધુને વધુ માહિતી પૂરી પાડવી.
- આરટીઆઇ હેઠળ આવેલી અરજીને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવું અને તેની સામે વિરોધ ન કરવો.
- આરટીઆઇ હેઠળ અરજીઓનું એક નોંધણી પત્રક (રજિસ્ટર)

બનાવવું જેમાં અરજીની તારીખ, અરજી કરનારનું નામ, અરજીનો વિષય, અરજીની સ્થિતિ (નિવારણ કરવામાં આવ્યું, સંબંધિત વિભાગને અરજી પહોંચાડવામાં આવી), વિલંબમાં મૂકાયેલી અરજી અને તે અંગે થતી કાર્યવાહીની વિગતો સામેલ છે.

- ગ્રામ પંચાયતમાં વિલંબમાં મૂકાયેલી આરટીઆઇની અરજીઓની સ્થિતિની પખવાડિક ધોરણે સમીક્ષા કરવી.

તપાસ સૂચિ

- શું આપણે માહિતી મેળવવાના અધિકાર અધિનિયમની મુખ્ય જોગવાઈઓ વિશે જાણીએ છીએ?
- શું ગ્રામ પંચાયતે ગ્રામ સભાના નોટિસ બોર્ડ અને તેની વેબસાઇટ પર આરટીઆઇ એક્ટ મુજબ સ્વેચ્છાએ માહિતી પૂરી પાડી છે?
- શું માહિતી મેળવવાના અધિકાર હેઠળ આવેલી અરજીઓ પર સમયસર કાર્યવાહી કરવામાં આવે છે?

સંદર્ભ:

પંચાયતી રાજ મંત્રાલય, ભારત સરકાર અને યુએનડીપી દ્વારા ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪માં પ્રકાશિત, સક્રિય પંચાયત શ્રૃંખલા, પુસ્તક-૩, 'ગ્રામ પંચાયતો મેં અભિશાસન'

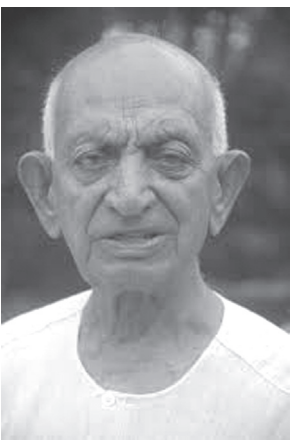
શ્રદ્ધાંજલિ

દિવંગત યુનીભાઈ વૈદને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા યોજાઈ પ્રાર્થના-સભા

આપણા સૌના યુનીકાકા-પ્રખર ગાંધીવાદી યુનીભાઈ વૈદ આપણી વચ્ચે હવે સદેહે નથી. તા. ૧૯ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪ - શુક્રવારની વહેલી સવારે તેમનું અવસાન થયું. યુનીકાકાની ચિર-વિદાયથી કુદરતી સંસાધનોના જતન માટે તેમ જ છેવાડાના માણસોના અધિકારો માટે નિતાંત લડતા રહેતા લોકપ્રહરી આપણે ગુમાવ્યા. એમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા, રવિવારે તા. ૨૧મી ડિસેમ્બરે સાબરમતી ગાંધી આશ્રમમાં એક પ્રાર્થના-સભા યોજાઈ ગઈ. પ્રાર્થના સભામાં ગુજરાતના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાંથી ગ્રામીણ લોકો, સ્વૈચ્છિક વિકાસકર્મીઓ, જુદાજુદા રાજકીય પક્ષોના આગેવાનો, સર્વોદય કાર્યકરો, વિવિધ સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓ વગેરે મળીને ૩૦૦થી વધુ લોકોએ ભાગ લીધો હતો. શ્રી નરેન્દ્રભાઈ શાસ્ત્રી અને તેમનાં સાથી ગાયિકાબહેને ગાયેલી સર્વધર્મ પ્રાર્થના તેમ જ ભજનથી સભાની શરૂઆત થઈ. નિરીક્ષક પાક્ષિકના તંત્રી શ્રી પ્રકાશભાઈ ન. શાહે સભા-સંચાલનનો દોર સંભાળ્યો હતો. તેમણે યુનીકાકાનું સ્મરણ કરતાં કહ્યું કે, ડંકો વાગ્યો, લડવૈયા સૂરા જાગજો રે એ ગીત સામાજિક ન્યાય માટે લડનારા લડવૈયા યુનીકાકાને એકદમ બંધબેસતું છે. કાકાને એ સિવાયની કોઈ મોટી અંજલિ હોઈ શકે નહીં. ૧૯૭૫-૭૭ દરમિયાન કટોકટી વેળાએ કાકા ભૂમિપુત્ર પાક્ષિક સંભાળતા હતા. એ વખતે એમણે સરકાર સામે પડવાની જે હિંમત દાખવી હતી તેને લીધે આખા દેશમાં તેમનું નામ ગાજ્યું. તેમના લાંબા આયુષ્ય અને લાંબી કારકિર્દીમાં લોકઆંદોલન પ્રબળ પાસું રહ્યું. તેમને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ.

સ્વાતંત્ર્ય સેનાની દિવંગત ઘેલુભાઈ નાયકને શ્રદ્ધાંજલિ

ડાંગ સ્વરાજ આશ્રમના સ્થાપક અને પીઠ સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શ્રી ઘેલુભાઈ નાયકનું જાન્યુઆરી ૨૦૧૫માં અવસાન થયું. ડાંગ જિલ્લાના આહવા ખાતે તેઓ રહેતા હતા. તેઓ આદિવાસી સમુદાયના શિક્ષણ અને વિકાસ માટે આખી જિંદગી કાર્યરત રહ્યા. તેમને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવીએ છીએ.

સંદર્ભ સાહિત્ય

કાર્યક્ષેત્રમાંથી શીખ: 'બિહાઇન્ડ ધ બ્યુટિકૂલ ફોરેવર્સ' લખવા દરમિયાન કેથેરિન બૂએ અપનાવેલી કાર્યપદ્ધતિ
કેથેરિન બૂ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલી કાર્યપદ્ધતિ અંગેની સમજૂતી સ્થાનિક સ્તરના કાર્યકર્તાઓને ક્ષેત્ર સ્તરની તેમની તપાસમાં ઉપયોગી નીવડે તે આશયથી 'ઉન્નતિ'ના **શ્રી હિતેન્દ્ર ચૌહાણ** દ્વારા અહીં તેનો સંક્ષેપ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

'બિહાઇન્ડ ધ બ્યુટિકૂલ ફોરેવર્સ - લાઇફ, ડેથ એન્ડ હોપ ઇન અ મુંબઇ અન્ડરસિટી'એ કેથેરિન બૂએ લખેલું વાસ્તવિકતા આધારિત (નોન-ફિક્શન) પુસ્તક છે. વિવેચકો દ્વારા વખણાયેલા આ પુસ્તકને પુલિત્ઝર પ્રાઇઝ (એવોર્ડ)થી નવાજવામાં આવ્યું છે. પુસ્તક, મુંબઈની એક ઝૂંપડપટ્ટી - અન્નાવાડીનાં લોકો વિશે છે. તેમાં તેમની ગરીબી, અસમાનતા, તેમને થતા અન્યાય, તેમની આશાઓ, તેમના ઉમંગો, તેમના દુઃખ અને હતાશાની વાતો વણી લેવાઈ છે. વાસ્તવિક જીવનની વાતો કહેતું આ પુસ્તક લેખનકળાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. આ નોંધ, મુખ્યત્વે ઉપરોક્ત પુસ્તક લખતી વખતે અપનાવાયેલી કાર્યપદ્ધતિ વિશે છે. આ પુસ્તક લખવા માટે અપનાવાયેલી પદ્ધતિ, કેથેરિન બૂએ ૨૦ વર્ષ સુધી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ગરીબ સમુદાયો માટે કાર્યો કર્યાં, તે દરમિયાન વિકસી હતી. નવેમ્બર ૨૦૦૭થી માર્ચ ૨૦૧૧ દરમિયાન કેથેરિન મુંબઈ ખાતે રોકાયાં હતાં, તે ગાળામાં આશરે ૨૫૦ પાનાંનું આ પુસ્તક તેમણે લખ્યું હતું.

સમુદાય સાથે ગાળેલો સમય - કેથેરિનના મતે, ગરીબ લોકોને સમજવા માટે તેમની સાથે સમય પસાર કરવો જરૂરી છે. લોકો વિશે લખવા માટે, લોકો જ્યાં પણ જાય, ત્યાં તેમની સાથે કેથેરિન જતાં હતાં, લોકોનાં કાર્યોનું અનુકરણ કરતાં હતાં અને પછી લોકોને તેમણે કરેલાં કાર્યો તથા તેમણે લીધેલા નિર્ણયો વિશે સમજાવવા કહેતાં હતાં. નાટ્યાત્મક ઘટનાઓ પર વધુ ધ્યાન આપવાને બદલે કેથેરિન રોજિંદા જીવનના નાના-મોટા સંઘર્ષોનો સામનો કરતાં લોકોનું નિરીક્ષણ કરતાં હતાં. તેઓ કહે છે, જો હું ફક્ત ૧૦થી ૭ વાગ્યા સુધી જ તેમની સાથે રહેતી હોત, તો હું આટલી બધી જાણકારી પ્રાપ્ત ન કરી શકી હોત. કેથેરિન લાંબા સમય સુધી લોકોની વાતો સાંભળતાં રહેતાં અને પછી તરત જ તે વાતોને ટપકાવી લેતાં. ઝીણામાં ઝીણી વિગત મળી રહે તે માટે તેઓ એકની એક વ્યક્તિની વારંવાર મુલાકાત લેતાં. એક કેસ અંગે કેથેરિન જણાવે છે કે, તેમણે એક જ પ્રસંગ માટે એક વ્યક્તિનો

ચાર વખત ઇન્ટરવ્યૂ લીધો હતો અને દરેક વખતે તેમને નવું પાસું જાણવા મળ્યું હતું.

ઘટના બન્યા બાદ તરત જ લખવું - આ ઉપરાંત, કેથેરિન ઘટનાઓના સાક્ષી બનીને ઘટના બને ત્યાર બાદ તરત જ ઇન્ટરવ્યૂ અને દસ્તાવેજોની મદદથી તેને ટપકાવી લેવાનો આગ્રહ રાખતાં હતાં. જેમ કે, આત્મ સમર્પણની એક ઘટનામાં તેમણે ૧૭૮ લોકોના ઇન્ટરવ્યૂ લીધા હતા.

ઑડિયો / વિડિયો ઉપકરણોનો ઉપયોગ - ચોકસાઈ માટે તથા ઘટનાનું 'પુનઃસર્જન' કરવા માટે કેથેરિને વિડિયો અને ઑડિયો ટેપ્સનો પણ ઉપયોગ કર્યો હતો. વ્યક્તિને એકસામટી બધી વિગતો યાદ ન પણ રહે, તેથી તે પ્રસંગો સમજવા માટે, આવી ઑડિયો કે વિડિયો ટેપ્સ ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે. બારીક વિગતો મેળવવા માટે કેથેરિન વારંવાર રેકોર્ડિંગ જોતાં કે સાંભળતાં હતાં.

એ જ નામોનો ઉપયોગ - લખતી વખતે તેમણે નામ તથા અન્ય વિગતોમાં ફેરફાર નહોતો કર્યો. કેથેરિનના મતે, જો લોકોને આ વ્યક્તિઓ કોણ છે તેની જાણ નહીં થાય, તો તેઓ કેવી રીતે તેમની કાળજી લેશે? પોતે જે અનુભવ્યું, તે જ વાચક પણ અનુભવે તેમ કેથેરિન ઈચ્છે છે. વધુમાં તેઓ સમજાવે છે કે, ગરીબ લોકોનાં જીવન વિશે પુસ્તક લખવા પાછળનો તેમનો ઉદ્દેશ્ય સહાનુભૂતિ મેળવવાનો નહીં, બલ્કે અન્યાયનો સામનો તેઓ કેવી રીતે કરે છે અને તકો કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તે જોવાનો છે.

સમુદાયનો પ્રતિભાવ - શરૂઆતમાં કેથેરિન સાથે વાતચીત કરતી વખતે લોકો ગંભીર નહોતાં અને લેખિકાની પ્રવૃત્તિઓ તેમને હાસ્યાસ્પદ લાગતી હતી. જોકે, બે મહિના બાદ લોકોનું વલણ સામાન્ય થયું. સમુદાયનાં ઘણાં લોકો તેમના ભૂતકાળના દુઃખદ પ્રસંગોને ફરી યાદ કરવા નહોતા માંગતા, કે તેને વિશે વાત કરવા પણ નહોતા માંગતા. પરંતુ, એક વખત લોકસત્તામાં કેથેરિનનો લેખ છપાયો, ત્યારે લોકોને માલૂમ પડ્યું કે સમુદાય સાથેની મિટિંગ દરમિયાન જે વાતચીત થતી હોય, તે કેથેરિન લખે છે. વળી, કેથેરિનને લાગે છે કે સમુદાયના સભ્યો કેથેરિન સાથેના લગાવને કારણે જ નહીં, બલ્કે ગરીબી સંબંધિત કેથેરિનના વિચારો અંગે પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરવા માટે પણ પ્રક્રિયામાં ભાગ લેતા હતા.

ગૌણ સાહિત્યનો ઉપયોગ - સાથે જ કેથેરિને પોલીસ, અદાલત,

જુઓ પૃષ્ઠ ૨૮

સાંપ્રત પ્રવાહ

ટીએસપી (ટ્રાઇબલ સબ-પ્લાન) અને એસસીએસપી (શિડ્યૂલ કાસ્ટ સબ-પ્લાન) ભંડોળની ફાળવણીનો ઇનકાર તથા આ ભંડોળનો અન્ય હેતુઓ માટે ઉપયોગ

અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિનાં લોકો તેમને મળતા આયોજિત લાભનો ઉપયોગ કરી શકે તે માટે છેલ્લાં ૨૦ વર્ષ કરતાં પણ વધુ સમયથી શિડ્યૂલ કાસ્ટ સબ પ્લાન ફોર શિડ્યૂલ કાસ્ટ્સ (એસસી) અને ટ્રાઇબલ સબ-પ્લાન ફોર શિડ્યૂલ ટ્રાઇબ્સ (એસટી) જેવી યોજનાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે. આ પાછળનો ઉદ્દેશ્ય કેન્દ્રીય મંત્રાલયો અને રાજ્યો કે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની વાર્ષિક યોજનાઓનાં વિકાસનાં તમામ ક્ષેત્રોમાંથી મળતા લાભોને અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ વર્ગનાં લોકો માટે તેમની વસતિના પ્રમાણ અનુસાર ભૌતિક અને આર્થિક દ્રષ્ટિએ પ્રાપ્ય બનાવવાનો છે.

તાજેતરમાં તહેલકા સામયિકના (વૉલ્યૂમ ૧૧, અંક ૫૨) ૨૭ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪ના રોજ પ્રકાશિત થયેલા અંકમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, ઉપરોક્ત વર્ગોને કરવામાં આવતી આ ફાળવણીઓ ફક્ત કાગળ પૂરતી જ મર્યાદિત રહી જાય છે, જે અનુસાર પ્રમાણસરના બજેટની ફક્ત નોંધ કરવામાં આવે છે, પરંતુ સમુદાયોના પ્રત્યક્ષ લાભ માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. આ અહેવાલ દલિત અને આદિવાસી જૂથો માટેના સંગઠન ‘ધ નેશનલ કોએલિશન ફોર એસસીએસપી-ટીએસપી લેજિસ્લેશન’ દ્વારા આરટીઆઇ અને અંદાજ પત્ર (બજેટ)ના દસ્તાવેજોના વિશ્લેષણ પર આધારિત છે. સાતમીથી ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં (૨૦૧૪-૧૫ સુધી) દલિતો અને આદિવાસીઓ માટે રૂ. ૫,૨૭,૭૨૩.૭૨ કરોડની રકમનાં ભંડોળની ફાળવણીનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું. ૩૦ વર્ષના આ ગાળામાં કેન્દ્રીય બજેટમાં રૂ. ૮,૭૫,૩૮૦.૩૬ કરોડની ફાળવણી થવી જોઈતી હતી, પરંતુ તેના સ્થાને વાસ્તવમાં રૂ. ૩,૪૭,૬૫૬.૬૪ કરોડનું ભંડોળ ફાળવવામાં આવ્યું હતું.

ભંડોળની ફાળવણીના ઇનકાર ઉપરાંત, ભંડોળને આ સમુદાયોના ઉત્થાન સાથે સંબંધિત ન હોય તેવાં ક્ષેત્રો માટે વાપરવામાં આવ્યું હતું. દિલ્લી, છત્તીસગઢ, ઝારખંડ, ગુજરાત, આંધ્ર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ, ઓરિસ્સા જેવાં રાજ્યોના પ્લાન ઍક્સપેન્ડિચર્સ (યોજના ખર્ચ) અંગેના દસ્તાવેજોની સમીક્ષા કરવામાં આવી. તેમાં ઘટસ્ફોટ થયા મુજબ,

ટીએસપી અને એસસીએસપી હેઠળ ફાળવાયેલાં નાણાં સર્કિટ હાઉસ, જેલ સ્ટાફનાં રહેઠાણોનાં બાંધકામ, સામાન્ય (જનરલ) સમુદાયની કન્યાઓને વિના મૂલ્યે સાઇકલનું વિતરણ, જવાહરલાલ નેહરુ અર્બન રિન્યૂઅલ મીશન, સ્વામી વિવેકાનંદની જન્મજયંતિની ઉજવણી, પુલ-હાઇવે તૈયાર કરવા પાછળ, મેળાઓનું આયોજન કરવામાં, કોર્ટનું બાંધકામ કરવામાં, દીવાળીની ભેટ-સોગાદો અને મીઠાઈઓ ખરીદવા વગેરે માટે વાપરવામાં આવ્યાં હોવાનું જાણવા મળ્યું હતું. આ સંદર્ભમાં એનસીડીએચઆર (નેશનલ કમ્પેઇન ઓન દલિત છૂમન રાઇટ્સ)ના પ્રતિનિધિ શ્રી પૌલ દિવાકર, નાણાં મંત્રી શ્રી અરૂણ જેટલીને મળ્યા હતા. આ મુલાકાત દરમિયાન ટીએસપી અને એસસીએસપીના ભંડોળને અન્ય માર્ગે વાળવા સંબંધિત પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા થઈ હતી. આગામી કેન્દ્રીય અંદાજ પત્ર (બજેટ)માં આ બાબતને ધ્યાન પર લેવાશે તેવી અપેક્ષા છે. સંદર્ભ: ‘Why They Remain On The Margins’, નિધેશ જે. વિલ્લત, Tehlka.com

ડ્રાફ્ટ નેશનલ હેલ્થ પૉલિસી અંગે સંક્ષિપ્ત અહેવાલ

શિક્ષણની માફક આરોગ્યને પણ મૂળભૂત અધિકાર બનાવવો જોઈએ તેવા સૂચન સાથે નેશનલ હેલ્થ રાઇટ્સ ઍક્ટ માટે દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે. સૂચિત નેશનલ હેલ્થ પૉલિસીમાં સાર્વત્રિક આરોગ્યને આવરી લેવું, માતા-મૃત્યુ દર તથા બાળ-મૃત્યુ દરમાં ઘટાડો કરવો, મફત દવાઓની પ્રાપ્યતા અને કાયદાઓને વધુ સુસંગત બનાવવા માટે તેમાં ફેરફાર કરવા જેવા મુદ્દાઓ આવરી લેવામાં આવ્યા છે. વૈશ્વિક સ્તરે ભારત ત્રીજા ક્રમનું સૌથી મોટું અર્થતંત્ર હોવા છતાં મુખ્યત્વે આરોગ્ય પાછળનો ખર્ચ વધવાને કારણે ઘરની આવક ઘણી વપરાઈ જાય છે. ૨૦૧૧-૧૨માં ખિસ્સા ખર્ચમાંથી આરોગ્યની કાળજી પાછળ થતા ખર્ચની ટકાવારી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ૬.૮ ટકા હતી અને શહેરી વિસ્તારોમાં ૫.૫ ટકા હતી. સૂચિત પૉલિસીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય દર્દી કેન્દ્રીત સંભાળ, કાળજીની ગુણવત્તા, ઉત્તરદાયિત્વ, વ્યવસાયિક ગુણો, પ્રામાણિકતા, નૈતિકતા તથા આરોગ્ય સેવાઓ મેળવવા માટેની પોષણક્ષમતા જેવા મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો પર આધારિત સરકારી આરોગ્ય વ્યવસ્થાને સુદૃઢ બનાવવાનો છે. આ ડ્રાફ્ટ એ સમજૂતીને સ્વીકારે છે કે મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સને પૂર્ણપણે સિદ્ધ કરવા માટે જાહેર આરોગ્ય પાછળના ખર્ચને વધારીને જીડીપીના ચારથી પાંચ ટકા જેટલો કરવો જરૂરી છે. હજી સુધી ભારતમાં જીડીપીના આશરે બે ટકા જેટલો હિસ્સો આરોગ્ય

માટે ફાળવવામાં આવે છે, જેમાંથી વપરાશ આશરે ફક્ત ૧.૦૪ ટકા જેટલો છે. તેથી, ડ્રાફ્ટ પૌલિસી જાહેર આરોગ્ય ખર્ચ માટે જીડીપીના ૨.૫ ટકા જેટલી રકમની ફાળવણી કરવાની દરખાસ્ત કરે છે. આ નીતિનો ઉદ્દેશ્ય તમામ નાગરિકો માટે આરોગ્યની કાળજી સુનિશ્ચિત કરવાનો - વિના મૂલ્યે દવાની બાંધધરી, જાહેર આરોગ્ય સુવિધાઓમાં નિદાનની તથા કટોકટી સમયે તાકીદની સારવાર સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. આ ઉપરાંત, આ પૌલિસીમાં દરેક પરિવારને આગવું આરોગ્ય કાર્ડ (યુનિક હેલ્થ કાર્ડ) જારી કરવા વિશે પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, જે પરિવારને પ્રાથમિક ઉપચાર સુવિધા સાથે જોડે છે અને સેવાઓ માટેની યોગ્યતા બક્ષે છે.

પૂરતાં સંસાધનોની ફાળવણી સુનિશ્ચિત કરવા ઉપરાંત, આ ડ્રાફ્ટ પૌલિસી રોગી કલ્યાણ સમિતિ, વિલેજ હેલ્થ સેનિટેશન એન્ડ ન્યૂટ્રિશન કમિટી (ગ્રામીણ આરોગ્ય સ્વચ્છતા અને પોષણ સમિતિ) કે ગ્રામ સંજીવિની સમિતિને સુદ્રઢ કરવા પર ભાર મૂકવો, સામાજિક આરોગ્ય માટે આશા કાર્યક્રમનું સંવર્ધન કરવું, સ્વસ્થ નાગરિક અભિયાન દ્વારા આરોગ્ય પ્રત્યેની સંભાળને પ્રોત્સાહન આપવું અને આયુર્વેદ, હોમિયોપથી અને યુનાની જેવી પરંપરાગત ઉપચાર વ્યવસ્થાના આધારે યોગ અને આયુષને વેગ આપવા સાથે સામુદાયિક સહાયનું નિર્માણ કરવાની ભલામણ કરે છે. આ ઉપરાંત, ગુણવત્તાયુક્ત માનવબળને સુદ્રઢ કરવા પર પણ ભાર મૂકવામાં આવે છે. આ પૌલિસી, હોસ્પિટલોને મહિલાઓ માટે વધુ સાનુકૂળ બનાવીને અને જાતિગત પ્રશ્નો સંદર્ભે સંવેદનશીલ છે તે સુનિશ્ચિત કરીને આરોગ્યની સંભાળ માટેની જરૂરિયાતો અંગે મહિલાઓની પ્રાપ્યતાને મજબૂત કરવાનું સૂચન કરે છે.

આ પૌલિસી ૫૮ જિલ્લા હોસ્પિટલોને મેડિકલ કૉલેજ બનાવવા માટે અપગ્રેડ કરીને અને આશરે ૧૫ નવી એઈમ્સ (એઆઈઆઈએમએસ) હોસ્પિટલોનું નિર્માણ કરીને ત્રીજી શ્રેણીની સેવાઓને વિસ્તારવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઉપરાંત, નેશનલ ઓપન સ્કૂલ સિસ્ટમ હેઠળ આશા માટે પ્રમાણન કાર્યક્રમ (સર્ટિફિકેશન પ્રોગ્રામ) શરૂ કરવાનું પણ તેમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યક્રમ આશાની આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં ગોઠવણ કરવા માટે એએનએમમાં, નર્સિંગ અને પેરામેડિકલ કોર્સની પ્રાથમિક પસંદગી માટે આધાર ચિહ્ન તરીકે કામ કરશે. આ પૌલિસી, નાણાકીય સંસાધનો ઊભા કરવા માટે ભંડોળ માટે સામાન્ય કર પર આધાર રાખવાની ભલામણ કરે છે. આ ઉપરાંત, પૌલિસી આરોગ્ય પ્રાપ્યતા પણ વિકસાવશે, જે નિશ્ચિત ઉદ્યોગો પાસેથી તમાકુ, દારૂ વગેરે પરના કર થકી મળતા ભંડોળ દ્વારા તથા સંસાધનનો ઉપયોગ કરવાના નવતર સ્વરૂપો દ્વારા વિકસાવવામાં આવશે. હાલમાં ડ્રાફ્ટ પૌલિસી

આરોગ્ય મંત્રાલયની વેબસાઇટ પર અપલોડ કરવામાં આવી છે. સેન્ટિંગ કમિટીને પ્રતિભાવ મોકલવા માટેની છેલ્લી તારીખ ૨૮ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૫ છે. પૌલિસીનો ડ્રાફ્ટ નીચેની લિન્ક પરથી મેળવી શકાય છે અને પ્રતિભાવ પણ નીચેની લિન્ક પર ઓનલાઇન સુપરત કરી શકાય છે: <http://www.mohfw.nic.in/index1.php?lang=1&level=1&sublinkid=4883&lid=3013>

ગરીબો દ્વારા જાહેર સેવાની પ્રાપ્યતા: વાજબી ભાવની દુકાનો ખાતે ઓછો જથ્થો મળવા અંગેની ફરિયાદોનું નિવારણ

આ લેખ ‘પછાત જિલ્લાઓમાં જાહેર કાર્યક્રમો અંગેની માહિતીની પ્રાપ્યતામાં સુધારો કરવા’ અંગે યુરોપિયન યુનિયનની સહાયથી ચાલતા પ્રોજેક્ટ પરના અમારા કાર્ય પર આધારિત છે. તેમાં, ગુજરાતના સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર અને ખેડબ્રહ્મા/પોશીના તાલુકાઓની પસંદગીયુક્ત ગ્રામ પંચાયતોમાં અસરકારક રીતે સેવાઓ પૂરી પાડવા અંગેના અનુભવો દીપા સોનપાલે વ્યક્ત કર્યા છે.

ગત અંકમાં બીપીએલ તથા અંત્યોદય કાર્ડધારકો માટે વાજબી ભાવની દુકાનો (ફેર પ્રાઈસ શોપ્સ - એફપીએસ) દ્વારા રેશન પ્રાપ્ય બનાવવા માટે બારકોડ કૂપન જારી કરવાની તથા બાયોમેટ્રિક ઓથેન્ટિકેશન માટે વળતર તરીકે પાંચ રૂપિયાના લાભ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. સમુદાય સાથે થયેલી વાતચીત દરમિયાન ગુજરાતના સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર તાલુકાના એફપીએસ/પીડીએસ પાસેથી એક-બે કિલો જેટલું અનાજ ઓછું મળતું હોવાની સેંકડો ફરિયાદો બીપીએલ અને અંત્યોદય કાર્ડધારકો દ્વારા કરવામાં આવી હતી. એફપીએસ દુકાન માલિકો સાથે વાત કરતાં માલૂમ પડ્યું હતું કે તેમને પણ ઓછો જથ્થો મળી રહ્યો હતો. સાબરકાંઠા જિલ્લાના કલેક્ટર અને વિજયનગર તાલુકાના મામલતદારને આ બાબત અંગેની જાણ કરવામાં આવી હતી. બંનેએ જણાવ્યું હતું કે જો જથ્થો જ ઓછો મળી રહ્યો હોય, તો તે મામલે તાલુકા કે જિલ્લા કક્ષાએ કશું થઈ શકે તેમ નથી અને આ અંગે ગાંધીનગર ખાતે ‘અન્ન અને નાગરિક પુરવઠા વિભાગ’ (ફૂડ એન્ડ સિવિલ સપ્લાય - એફએન્ડસીએસ) સાથે ચર્ચા કરવી જરૂરી છે. તેથી, ગાંધીનગર ખાતે અન્ન અને નાગરિક પુરવઠા વિભાગના ડિરેક્ટરને આ અંગે જાણ કરવામાં આવી અને સાથે વિજયનગર તાલુકાના એક એફપીએસ દુકાન માલિકે - તેમને (દુકાન માલિકોને) બીપીએલ અને અંત્યોદય કાર્ડ ધારકોની સંખ્યાની તુલનામાં આશરે ૧૦૦ કિલો જેટલા ઓછા ઘઉં મળી રહ્યા હોવાની જાણ કરતી મામલતદારને સંબોધીને લખેલી ફરિયાદ પણ આપવામાં આવી હતી. આ અરજીના

આધારે એફએન્ડસીએસના ડિરેક્ટરે જિલ્લા પુરવઠા અધિકારી (ડિસ્ટ્રિક્ટ સપ્લાય ઓફિસર - ડીએસઓ), સાબરકાંઠાને આ મામલાની તપાસ કરવાની સૂચના આપી, કારણ કે તેમના મતે, પુરવઠો ૧૦૦ ટકા હતો અને જથ્થો ઓનલાઇન ભરવામાં આવતો હોવાથી તેમાં ઘટાડો થવાની કોઈ શક્યતા નહોતી. ઊલટું, દરેક કાર્ડધારક અને એફપીએસ દુકાન માલિક આ વિગતો ઓનલાઇન જોઈ શકતો હતો.

ડીએસઓએ વિજયનગર મામલતદાર ઓફિસની મુલાકાત લેતાં તેમને એફપીએસ દુકાન ખાતે ઓછો જથ્થો મળવા પાછળનાં બે કારણો માલુમ પડ્યાં. એક તો, આ જથ્થો બાયોમેટ્રિક ઓથેન્ટિકેશન પ્રક્રિયા પૂરી કરનારા કાર્ડધારકોની સંખ્યા પ્રમાણે જ મળે છે. તેથી, જો અમુક વ્યક્તિઓ કે કાર્ડધારકોએ આ પ્રક્રિયા પૂરી ન કરી હોય અને આ ડેટા, વિભાગની વેબસાઇટ પર અપલોડ ન કરવામાં આવ્યો હોય, તો દુકાન માલિકને ઘણો ઓછો જથ્થો મળશે. બીજું કે, દરેક એફપીએસ દુકાન માલિકે દર મહિને તેની પાસે બાકી વધેલા જથ્થાની ચકાસણી કરવાની રહે છે અને જો તેની પાસે બિલકુલ જથ્થો ન વધ્યો હોય, તો શૂન્ય કરવાનું રહે છે, અથવા તો તાલુકા ગોડાઉન ખાતેથી જથ્થો પૂરો પાડવા માટેની પરવાનગી જારી કરતી વખતે સંબંધિત તાલુકા કક્ષાની મામલતદાર કચેરી ખાતેથી અથવા તો કલેક્ટરેટ સ્થિત એનઆઇસી (નેશનલ ઇન્ફર્મેટિક્સ સેન્ટર કાઉન્સિલ) ખાતેથી ઓનલાઇન કામગીરી કરવાની રહે છે. આ રીતે વિજયનગરમાં તમામ એફપીએસ દુકાનો માટેનું ઓપનિંગ બેલેન્સ શૂન્ય કરવામાં આવ્યું અને નવો જથ્થો નવેસરથી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. ગોડાઉનમાં તથા એફપીસી દુકાનો ખાતે જથ્થો વગેરેની વ્યવસ્થા ૨૦૧૨થી ઓનલાઇન કરવામાં આવી છે અને આ ભૂલ ત્યારથી યથાવત્ રહી હોય તે શક્ય છે. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને જથ્થો ઓછો મળતો હોય તેવા તાલુકા અને જિલ્લાઓમાં જથ્થાના ઓનલાઇન ક્લોઝિંગ અને ઓપનિંગ બેલેન્સની ખરાઈ થવી જરૂરી છે, જેથી તમામ બીપીએલ અને અંત્યોદય કાર્ડધારકો પૂરો જથ્થો મેળવી શકે.

સામાજિક સુરક્ષાની માગણી

સામાજિક સુરક્ષાના લાભ પરના અર્થ ઉપર મૂકવામાં આવેલા કાપ અને મહાત્મા ગાંધી નેશનલ રૂરલ એમ્પ્લોયમેન્ટ ગેરન્ટી એક્ટ (એમજીનરેગા) હેઠળ કામગીરીમાં ઘટાડો કરવાના વિરોધમાં બીજી ડિસેમ્બરે આશરે ૧૫,૦૦૦ લોકો જંતર-મંતર ખાતે એકત્રિત થયાં હતાં. ૧૭૦ લોકચળવળ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા યોજાયેલા અભિયાનના પ્રતિસાદ રૂપે દેશભરથી આવેલાં લોકોએ આ રેલીમાં ભાગ લીધો હતો.

દેશભરના સામાજિક હક્કોના અગ્રણી કાર્યકર્તાઓએ લોકો સાથેની સલાહ-મસલતના આધારે તેમની માગણીઓ વ્યક્ત કરી હતી. ‘મજદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠન’નાં અગ્રણી રોયે જણાવ્યા પ્રમાણે, સીમાંત લોકોના હક્કો, અધિકારોને દેશની નીતિમાં સમાવેશ કરવો જરૂરી છે, જેને અત્યારે દરકિનાર કરવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રી જયંતિ ઘોષે જણાવ્યું હતું કે, સરકાર સામાજિક સુરક્ષા પાછળનો ખર્ચ ઘટાડે તે અમાનવીય અને તર્કવિહીન પગલું છે અને તેના કારણે ગરીબ સમુદાયોને સૌથી મોટો ફટકો પડશે.

‘રાઇટ ટુ ફૂડ કેમ્પેઇન’નાં કવિતા શ્રીવાસ્તવે જણાવ્યું હતું કે, ખાદ્યાન્ન સલામતી કાયદો (ફૂડ સિક્યોરિટી લૉ)નો અમલ કરવામાં આવ્યો નથી, નવાં રેશન કાર્ડ જારી કરવામાં આવ્યાં નથી, ગરીબોની સંખ્યા જાણવા માટે સામાજિક-આર્થિક જ્ઞાતિ વસતિ ગણતરીના આંકડા હજી જાહેર કરવામાં નથી આવ્યા અને પ્રસૂતિ સમયે અપાતા લાભ અંગે હજી પણ ચૂપકિદી સેવાઈ રહી છે.

‘સિવિલ સોસાયટી’ સામયિકને મુલાકાત આપતાં ‘એમકેએસએસ’ના નિખિલ ડેએ કહ્યું હતું કે, એમજીનરેગાના કાર્ય દિવસો ઘટી ગયા છે, કારણ કે આ કાર્યક્રમને નિયંત્રિત કરી દેવામાં આવ્યો છે. વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ માટે એમજીનરેગાના બજેટમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. આમ, એક શક્તિશાળી કાર્યક્રમને નષ્ટ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

ફૂડ સિક્યોરિટી લૉ (ખાદ્યાન્ન સુરક્ષા કાનૂન)નો અમલ થયો નથી. રાજસ્થાનમાં સરકાર દ્વારા સંચાલિત ૧૭,૦૦૦ કરતાં વધારે પ્રાથમિક શાળાઓ બંધ કરી દેવાઈ છે. આ માટે તે શાળાઓ બરાબર ચાલી નહોતી રહી તેવું કારણ આગળ ધરવામાં આવ્યું છે. શાળાઓમાં શિક્ષકોની નિયુક્તિ નથી કરવામાં આવતી, શિક્ષણની ગુણવત્તાને ક્ષીણ થવા દેવાય છે, અને પછી સ્વયંને સંતોષ આપવા માટે આવી દલીલો રજૂ કરવામાં આવે છે.

રાજસ્થાનમાં વિના મૂલ્યે દવાની યોજના સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રશંસા પામી હતી. સામાન્ય દવાઓ અને ટેસ્ટિંગ ઉપલબ્ધ બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. ઉપલબ્ધ દવાઓની સંખ્યા ઘટાડીને આ યોજનાને ફટકો પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો.

સૂચિત માગણીઓ

- કોઠારી સમિતિએ ૧૯૭૮માં જીડીપીનો ૭.૫ ટકા હિસ્સો શિક્ષણ માટે અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે ચારથી પાંચ ટકા ફાળવણી કરવા માટે ભલામણ કરી હતી. આ ભલામણો લાગુ કરવાની જરૂર છે.
- એમ.જી.એન.આર.ઈ.જી.એ. ભારતની નવતર પહેલ છે. આ યોજનાએ દર્શાવ્યું છે કે, ગ્રામીણ અસ્કયામતો અને માળખાકીય સુવિધાઓનું

નિર્માણ કરી શકાય છે, લોકોને રોજગારી પૂરી પાડી શકાય છે, જેથી તેઓ તેમનાં બાળકોને શાળાએ મોકલી શકે. એમજનરેગા માટે પૂરેપૂરા બજેટ (રૂ. ૬૦,૦૦૦ કરોડ)ની ફાળવણી કરવી જરૂરી છે. • વન અધિકાર અધિનિયમમાં જંગલની જમીનના અન્ય ઉપયોગ માટે ગ્રામ સભાની મંજૂરીની જરૂરિયાતની જોગવાઈ દૂર કરીને તથા સમુદાયના જંગલ અધિકારોને નકારીને અધિનિયમની અસરકારકતા ઘટાડવામાં આવી રહી છે. એવા કાર્યક્રમમાં ગ્રામ સભાની ભૂમિકાને નકારવી ન જોઈએ. • સામાજિક સેવાઓ માટે જીડીપીના પ્રમાણ અનુસાર ઓછો ખર્ચ કરનારા દેશોમાં ભારતનું નામ પણ સામેલ છે. તે વિશ્વમાં સૌથી નીચો ટેક્સ-જીડીપી રેશિયો ધરાવતા દેશોમાં સ્થાન ધરાવે છે. તેથી, પ્રગતિશીલ કર વસૂલાત દ્વારા સંસાધનોની ગતિશીલતા સાધવી જરૂરી છે.

પૃષ્ઠ રચનું શેષ

જાહેર હોસ્પિટલો અને ચેરિટેબલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સને લગતી ઘટનાઓ પર પ્રકાશ પાડવા માટે માહિતીના અધિકારનો ઉપયોગ કર્યો. પુસ્તક લખવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન કેથેરિને ૩૦૦૦ કરતાં વધુ દસ્તાવેજોનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

અન્ય: • વિવાદાસ્પદ તથ્યોની બાબતમાં કેથેરિને બાળકો વધુ વિશ્વસનીય સાક્ષી જણાયા હતા. • કેથેરિને હંમેશાં ઉત્કૃષ્ટ અનુવાદકોની મદદ લેતાં હતાં. તમામ અનુવાદકો સંવેદનશીલ, બુદ્ધિમાન હતા તથા આ પ્રશ્નોમાં ઊંડો રસ ધરાવતા હતા. • કેથેરિને સરખામણી કરવાના હેતુથી તથા વિશ્લેષણ મજબૂત બનાવવા માટે નજીકમાં આવેલી બીજી ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં પણ સારો એવો સમય ગાળ્યો હતો.

કેથેરિને અપનાવેલી પદ્ધતિ સ્થાનિક સ્તરના કાર્યકરોને પાયાની વાસ્તવિકતા સમજવામાં અને દરમિયાનગીરીની યોગ્ય વ્યૂહરચના ઘડવામાં મદદરૂપ થશે તેવી આશા છે.

અગત્યની માહિતી

- કેન્દ્ર સરકારે ફરિયાદ નોંધણી માટે પોર્ટલની વ્યવસ્થા કરી છે. આ અન્વયે નોંધાયેલી ફરિયાદોનું સમય મર્યાદામાં નિવારણ કરવામાં આવે છે. તમારી ફરિયાદ આ pgportal.gov.in પોર્ટલ પર નોંધાવો.
- જાન્યુઆરી ૩૦, ૨૦૧૫ સુધીમાં ૧૨.૯૪ કરોડ બેંક ખાતાઓ ખુલ્યાં છે, જેમાં રૂ. ૧૦,૪૧૫.૮૪ કરોડ રૂપિયા ભંડોળ છે.
- બેંકોએ ૧૦.૯૯ કરોડ રૂપે ડેબિટ કાર્ડ ઈશ્યુ કર્યાં છે.
- ૪.૧૨ કરોડ આધાર ખાતા થયા છે.
- આધાર હેઠળ નોંધણી કરાવો.
- તમારા બેંક ખાતાને સીધા લાભ ટ્રાન્સફર સાથે જોડો. (પ્રત્યક્ષ હસ્તાંતરિત લાભ), જેથી તમારું ખાતામાં ઝીરો બેલેન્સ ન થાય.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫. ફોન: ૦૭૯-૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૯૬

ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: sie@unnati.org વેબસાઈટ: www.unnati.org

કેન્દ્રીય કાર્યાલય: ૬૫૦, રાધાકૃષ્ણપુરમ, લહેરિયા રિસોર્ટની નજીક, ચોપાસની-પાલ બાય-પાસ લિંક રોડ, જોધપુર-૩૪૨૦૦૮, રાજસ્થાન.

ફોન: ૦૨૯૧-૩૨૦૪૬૧૮ ઈ-મેલ: jodhpur_unnati@unnati.org

વધુ વિગત માટે સંપર્ક: દીપા સોનપાલ, ઈ-મેલ: sie@unnati.org, publication@unnati.org

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, 'ઉન્નતિ'

મુદ્રણ: બંસીધર ઓફસેટ, અમદાવાદ. ફોન: ૯૮૨૫૩૫૩૯૬૭

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે 'વિચાર'માં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.